



ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Şiilemiş Şirazlı Bir Tacire Sünnî Ecdadından Miras Kalan *Mesâbîhu's-Sunne* Nüshasının Hikâyesi*

The Story of a Manuscript of *Maşâbîh al-Sunna* Inherited from
Sünnî Ancestors by a Shî'a-Converted Merchant from Shiraz

Mehmet KALAYCI**

Öz: Bu yazı, metin dışı bilgiler üzerinden el-Begavî'nin *Mesâbîhu's-Sunne* adlı eserinin bir nüshasının dolaşım hikâyesini ele alır. İsfahanlı Azîz-i Mâşâze nüshanın ilk sahibidir; bu nüshadan hareketle Bağdat'ta *Mesâbîh*'i oturumlar halinde Sirâcuddîn el-Kazvîni'ye okur ve ondan icazet alır. Sonrasında memleketine döner ve burada uzunca bir süre kendi nüshasından hareketle *Mesâbîh*'i okutur. Nüshanın ondan sonraki sahibi, *Mesâbîh* için Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdi'den icazet alan bir kimsedir. Nüsha muhtemelen 9./15. yüzyılın ilk yarısında Herat'a taşınır; Herat Gıyâsiyye Medresesi'nde müderrislik yapan Sa'deddîn-i Fârisî'nin mülkiyetine girer ve onun adına ilgili medreseye vakfedilir. Safevîlerle Şeybânîler arasındaki siyasi ve askeri rekabetin neden olduğu kargaşa ortamında nüsha muhtemelen Herat'tan çıkar. Nüshanın yeni sahibi Şirazlı Şâfî bir tacir ailesidir. Safevîlerin Şîilik merkezli dinî siyasetinin zamanla iyice arttığı bir ortamda Şirazlı ailenin sonraki kuşakları da Şiileşir. Ama buna rağmen, aralarında *Mesâbîh* nüshasının da bulunduğu Şâfîi-Sünnî atalarından miras kalan kitapları gizli bir biçimde mülklerinde tutarlar. Eskiden Basra Kadılığı yapmış bir kişi 11./17. yüzyılın ilk yarısında, Şiraz'ı ziyareti sırasında aile ile tanışır ve yüksek bir bedel ödeme pahasına *Mesâbîh* nüshasını satın alır; nüshayı temin sürecinin hikâyesini de baştaki vikaye sayfalarına not eder. Muhtemelen onun sayesinde Sünnî coğrafyaya taşınan nüshanın son sahibi Şeyhülislam Feyzullah Efendi olur. Kendi adına oluşturduğu kütüphaneye vakfettiği nüsha, halen de bu statüsünü korur. Yazı, nüshanın kısaca özetlediğimiz bu dolaşım hikâyesinin tahlilini esas almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mesâbîhu's-Sunne, Sirâcuddîn el-Kazvîni, Azîz-i Mâşâze, Feyzullah Efendi, İsfahan, Herat, Safevîler.

Abstract: This article discusses the circulation story of a manuscript of Muhyî al-Sunna al-Farrâ' al-Baghawî's (d. 516/1122) work *Maşâbîh al-Sunna*, based on non-textual information. The first owner of this manuscript, copied in 727/1327, was a person who shared the name Abû al-Fađl al-Ħasan b. MaĦmûd b. 'Abd al-MaĦîd al-RaĦâ'î al-IşfaĦânî (d. after 769/1368) but was known as 'Azîz-i Mâşâzah. He read *Maşâbîh al-Sunna* in

* Yazıyı okuyup geribildirimlerini paylaşma inceliğinde bulunan Eyüp Öztürk'e, Muzaffer Tan'a, Tuba Nur Umut'a ve Murat Er'e, hususen de Recep Gürkan Göktaş'a ve yazı hakemlerine bu vesileyle teşekkür etmek isterim.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, mkalayci@divinity.ankara.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-9016-3123

sixty-six sessions in Baghdad with Sirāj al-Dīn ‘Omar b. ‘Alī al-Ḳazwīnī (d. 750/1349-1350) and received a comprehensive license (ijāzah) for both *Maṣābīḥ al-Sunna* and other books, which is included at the end of this manuscript. One of the most notable features of the manuscript is the listening records (*samā’*) listed at the end by ‘Azīz-i Māshāzah. He documented the ranges of the text read in each session, where and when the reading took place, and the participants of each session. The listening list includes many names of people who were either his classmates or those he met through these sessions. After his studies in Baghdad, ‘Azīz-i Māshāzah returned to his hometown Isfahan, where he taught *Maṣābīḥ al-Sunna* from his manuscript for a long time. Notes on the colophon page indicate that he taught *Maṣābīḥ al-Sunna* to different people twelve times between 737/1337 and 769/1368. Another ijazat at the beginning of the manuscript, given by Majd al-Dīn al-Fīrūzābādī (d. 817/1415) in Isfahan in 783/1371, shows that the next owner after ‘Azīz-i Māshāzah was Ṣadr al-Dīn Abū al-Qāsim Zafar. The following owner, ‘Abd al-Qādir al-Juwaynī (?), noted on the protective pages that he read the manuscript in four sessions in 805/1403 and compared it with the manuscript of Khāwend Shāh. The manuscript likely moved to Herat in the first half of the 15th century, coming into the possession of Sa‘d al-Dīn Fārisī, a student of al-Sayyid al-Sharīf al-Jurjānī (d. 816/1413) and a long-time instructor at the Ghiyāthiyya Madrasah in Herat. Six places on the manuscript bear Sa‘d al-Dīn Fārisī’s waqf seal, indicating its endowment to the madrasah. Amid the turmoil caused by the political and military rivalry between the Safavids and the Shaybanids, the manuscript probably left Herat in the first quarter of the 16th century. The new owner was a Shāfi‘ī family from Shiraz. Despite the increasing Shī‘a-centric religious politics of the Safavids, later generations of this family, though they converted to Shī‘ism, secretly kept the Sunnī-Shāfi‘ī books inherited from their ancestors. A person named Murtaḍā, who had previously served as a qādī in Basra, encountered the family during a visit to Shiraz in the first half of the 17th century and purchased the *Maṣābīḥ al-Sunna* manuscript for a high price. He noted the story of its acquisition on the protective page at the beginning. Likely through him, the manuscript reached Sunnī territory, with its last owner being the Ottoman Shaykh al-Islām Feyzullah Efendi (d. 1115/1703). Feyzullah Efendi endowed the manuscript to his library, where it is still preserved under the catalog number 540. The article is divided into two sections. The first section discusses Qādī Murtaḍā’s acquisition of the manuscript, the events before and after, and the religious and sectarian transformation in Iran with the Safavids, analyzing its social implications. The second section focuses on the manuscript’s creation, acquisition, and teaching, highlighting the listening records and notes by ‘Azīz-i Māshāzah, which are provided as examples in the article. The discussed points in the article strikingly confirm the uniqueness of each manuscript. Whether related to the text or not, the information in manuscripts serves as exceptional windows into the historical period they passed through. Manuscripts offer a multifaceted and rich historical data centered on individuals, as opposed to general history and biographical literature that focus on power-centered narratives. The *Maṣābīḥ al-Sunna* manuscript in question is a remarkable example of this, containing traces of many individuals and providing insight into the history, institutions, and socio-political and cultural atmosphere of cities like Baghdad, Isfahan, Herat, Shiraz, and Istanbul.

Keywords: *Maṣābīḥ al-Sunnah*, Sirāj al-Dīn al-Qazvīnī, ‘Azīz-i Māshāzah, Feyzullah Efendi, Isfahan, Herat, Safavids.

Giriş

Bir metin belirli bir nüsha üzerinden vücut bulduğu andan itibaren müstakil bir dolaşım elde etmeye başlar ve içinden geçtiği zamanın insanlarından çok yönlü izleri bünyesine katar. Bu izler, yazma eser merkezli tetkiklerde genellikle metin dışı bilgiler olarak kavramsallaştırılır. Metin dışı bilgileri ise metinle ilişkili olanlar ve metinden bağımsız olanlar şeklinde iki zeminde mütalaa etmek mümkündür. Bir nüshayı yazan, çoğaltan, okuyan, okutan veya dinleyen, açıklayan ya da yorumlayan, gözden geçiren, başka metinlerle karşılaştırarak tashih eden kişilerce düşülmüş kayıtlar ilkinde örnek oluşturur. Bir nüshayı mülkiyetine dâhil eden, satan veya satın alan, bağışlayan, hediye eden veya vakfeden, süsleyen, ciltleyen, bireysel veya dönemsel bilgilerin, şiirlerin, edebî mahiyette veya faydalı bilgilerin kaydedilmesi için kullanan veya nüshanın kimliğine ilişkin mütalaaalar veya tetkikler ortaya koyan kişilerin düştükleri kayıtlar veya vurdukları mühürler ise ikincisini örnekler. Bunların her birinin ayrı birer faaliyet alanına karşılık geldiği, bir nüshanın bu faaliyet alanlarının bir kısmından veya pek çoğundan örnekler barındırabildiği görülür. Nüshaların dolaşım hikâyesi ise temelde bu bilgiler üzerine kuruludur. Bu haliyle bakıldığında bazen tek bir nüshanın bile çok sayıda kişiden açık veya gizli, doğrudan veya dolaylı izler taşıdığını gözlemleyebilmek mümkündür. Nitekim bu yazıya konu olan Muhyî's-Sunne el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-Sunne* adlı eserinin Feyzullah Efendi Koleksiyonu 540 demirbaş numarada kayıtlı bir nüshası bunun çarpıcı bir örneğini oluşturur.

El-Begavî'nin belirli konu başlıkları doğrultusunda başta kütüb-i sitte olmak üzere temel hadis kitaplarından seçerek derlediği *Mesâbihu's-Sunne*, yazıldığı dönemden itibaren günümüze kadar ki süreçte tüm Sünnî coğrafyada yoğun bir teveccühe mazhar olmuş bir eserdir. Farklı asırlarda istinsah edilmiş çok sayıda nüshasının günümüze ulaşmış olması, okunması veya okutulması, çok sayıda şerhe konu olması¹ zaman içerisinde esere gösterilen ilginin bir tezahürü konumundadır. Bu yazı, eserin yalnızca bir nüshasını merkeze alır; nüsha belki de başka hiçbir *Mesâbih* nüshasında tesadüf edilemeyecek ölçüde zengin metin dışı bilgiler barındırır. Yazının hareket noktası, ilgili nüshanın başlangıçtaki vikaye sayfasında yer alan ve nüshanın nasıl temin edildiğinin kısaca hikâyesini sunan bir nottur. İlk tahlilde bir iştirâ (satın alma) kaydı görüntüsü veren bu notun satır aralarına yansıyan gözleme dayalı bazı bilgiler, Horasan bölgesinde yaşanan Şifleşme sürecinin Şâfiî-Sünnî kesimlerde yol açtığı sıkışmışlık hissine dolaylı da olsa ışık tutar. Nüsha, Şifleşmiş bir tacire Sünnî ecdadından miras kalmıştır ve elinin altında bunun gibi Şâfiîlere ait daha pek çok eserin nüshası mevcuttur. Şiflik merkezli mezhebî baskının arttığı bir zamanda bile aile Sünnî atalarından kalan bu kitapları muhafaza etmektedir. *Mesâbih* nüshasını bu tacir ailesinden satın alan kişi, karşılığında yüksek bir bedel ödemek durumunda kalmıştır. Bu bedel, esasında, nüshanın ihtiva ettiği metinle ilişkili metin dışı bilgilerden kaynaklanır. Bu bilgiler, ilk malikinden Feyzullah Efendi'nin mülkiyetine girişine kadarki süreçte nüshanın dört asırlık dolaşım

1 Eser ve tarihsel süreçteki tesiri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Yasin Akbaş, "Mesabihu's-Sunne Şerh Literatürü," 37-51; Selim Demirci, "el-Hatib et-Tebrizi ve Mişkâtü'l-Mesâbih'i Üzerine," 96-100.

hikâyesine dair ayrıntılar barındırır. Bilinen bilinmeyen çok sayıda ismin nüsha üzerinde izler bırakarak buna eşlik ettiği görülür. Bu hikâyenin, nüshanın satın alınması süreci, öncesi ve sonrasında yaşananlar üzerinden ortaya konulması yazının ilk kısmında ele alınmıştır. Nüshanın ortaya çıkış süreci, tahsili ve tedrisi ile alakalı unsurlarının analizi ise yazının ikinci kısmında yapılmıştır. Nüsha üzerinde bulunan ve her biri bir bakıma otobiyografik not niteliği taşıyan kayıtlar, sahiplerinin duygularına ve düşüncelerine okuyucunun da doğrudan vakıf olabilmesi temennisiyle önce, mümkün merteye, olduğu gibi tercüme edilmiş, ardından da muhtevalarına yansıyan bilgiler karşılık geldiği hususlar bakımından değerlendirilmiştir.

I.

Yazıya *Mesâbih* nüshasının en baştaki vikaye sayfasında bulunan bir not ile başlamak gerekir. Notu, biri ilgili nüshanın temin sürecinin hikâyesinin anlatıldığı kısım, diğeri de nüshanın kıymetinin özetlendiği kısım olmak üzere iki kısımda değerlendirmek mümkündür. İlk kısım şu şekildedir:

Mesâbih olarak isimlendirilen bu hadis [kitabını] Şîilerin şehirlerinin en güzellerinden biri olan Şiraz adlı şehirde buldum. Bidatçı Şîî bir tacirin mülkündeydi. Kitap, Ehl-i Sünnet zamanında Müslüman ecdadının mülkümüş; bidatçı meliklerin zoruyla Şîileştirildiklerinde kitap da nesilden nesle gizli bir şekilde ailenin mülkünde mahpus kalmış. Zaman beni onların beldesine sevk edene ve başıma gelen talihsizlikler² beni buraya yönlendirene kadar da onlarda saklıydı. Kitabı elinde bulunduran kişi ile sûreten ünsiyet kurdum. Bu sayede bana kitabın hikâyesini anlattı; beni evine davet etti ve kendisini şerefli mezhebimize mensup olmakla suçlamasınlar diye Şîilerden gizlenmiş bu kitabı gösterdi. Kitaba olan rağbetimi görünce de 60 acem abbâsisi karşılığında bana sattı. Kendisini şerefli mezhebimize mensup olmakla itham etmemeleri için de insanlardan gizlememi tavsiye etti. Allah'ım bu kişiyi doğru yola eriştir, sonra da peygamberi ve ailesini ona sevdirdi. İsmi Ağa Şeffî eş-Şîrâzi idi. Onun bir de kendisi gibi Ehl-i Sünnet'e meyleden tacir bir babası vardı. Kitabı da onun izniyle bana sattı. Evinde³ Şâfilere ait ciltlerce kitap vardı. Allah'ım bu kitaptan ve diğer kitaplarımızdan bizi faydalandır. Ben Allah'a muhtaç, Basra şehrinin eski kadısı Murtazâ'yım.⁴

Notun bu ilk kısmına hem bir işтира kaydı hem de dolaylı bir mülkiyet kaydı olarak bakmak mümkündür. Ancak yazma eserlerde tesadüf edilen başka işтира veya mülkiyet kaydı

2 Metinde “دلني نواب الطوفان” şeklinde geçmektedir. İlk tahlilde sanki yaşadığı yerde bir sel felaketine maruz kalmış bir kişinin cümlesi gibi dursa da öncesinde geçen “zaman beni buraya sevk edene kadar” şeklindeki ifadeyle birlikte düşünüldüğünde bu ifadenin “başıma gelen talihsizlikler” şeklinde anlaşılması mümkün gibidir.

3 Metinde “عنده” şeklinde geçmektedir.

4 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Millet-Feyzullah Efendi, no.540, v.1a. (Nüsha, en baştaki vikaye sayfalarından başlatılarak numaralandırılmıştır. Bu durum yazma eserlerde genel olarak kabul gören numaralandırmanın zahriye sayfasından itibaren yapılması usulüne aykırılık oluşturmaktadır. Ancak yazıda çok sayıda metin içi bilgiye atıfta bulunduğu ve okuyucunun bunları kolayca takip edebilmesi bakımından varak numaralarına atıfta nüsha üzerindeki numaralandırma esas alınmıştır.)

örnekleriyle kıyaslandığında not oldukça özgündür ve kitabın satın alma işleminden önceki hikâyesine de ortak olabilme imkânı sunar. Notu yazan kişi, ilk kısmın sonunda ismini Basra şehrinin eski kadısı Murtazâ olarak verir.⁵ Notu yazmasına neden olan satın alma olayı, Şiraz'da gerçekleştirmiştir; onun hangi amaçla ve ne kadar süreyle burada bulunduğu belirsizdir. Belirsiz olan diğer bir husus, onun *Mesâbihu's-Sunne* nüshasının varlığından nasıl haberdar olduğudur. İlk akla gelen, tacir olarak nitelediği ve Ağa Şeffî eş-Şîrâzî olarak adını verdiği muhatabının kitap ticareti yapan bir sahaf olabileceğidir; kitabın varlığını da belki bu sahafî ziyareti sırasında öğrenmiştir. Böyle olduğu varsayılsa bile, Kadı Murtazâ'nın kitapla karşılaşması Ağa Şeffî'in evinde gerçekleşmiştir. Kitabın varlığından muhtemelen ilgili tacirin evi dışında, sözlü ve -pek muhtemel- gizli bir biçimde kendisine bahsetmesiyle haberdar olmuştur. Nota yansıyan "Sûreten onunla ünsiyet kurdum." şeklindeki ifadede geçen "sûreten" ifadesi hususi bir vurgu barındırır; nasıl ki Ağa Şeffî isimli tacir, Şâfî mezhebine mensup olduğu ithamına maruz kalmak istemiyor ve bunun için kitabı Kadı Murtazâ'ya saklamasını tembihliyorsa, benzer şekilde Kadı Murtazâ da Şîî birisiyle yaşadığı hadise nedeniyle Şîî ithamına maruz kalmak istemiyor gibidir. Bu nedenle de Ağa Şeffî ile olan ve basit bir alış verişin ötesine geçen ilişkiyi "sûreten" bir ilişki olarak niteleme ihtiyacı hisseder. Bu ise Kadı Murtazâ'nın notu Sünnî coğrafyaya döndükten sonra yazmış olabileceğini düşündürür.

Kadı Murtazâ'nın Şiraz'da bulunuşunun kitap temini amacına matuf olup olmadığı meçhuldür. Ancak "Sûreten onunla ünsiyet kurdum." şeklindeki ifade, oldukça değerli bir kitabın varlığından haberdar olmuş birinin bu kitabı görmek için duyduğu iştiyaka işaret eder. Kadı Murtazâ belli ki nüshanın kıymetini takdir edebilecek, bunun için de büyük bir bedel ödemeyi göze alabilecek ölçüde kitap kültürüne sahip bir kimsedir. Notun ikinci kısmı, bunun teyidi mahiyetindedir:

Ben belki Acem mülkünde mal bakımından zarar etmiş olabilirim, ama Allah bana öyle bir kitap nasip etti ki kıymet bakımından onların bütün malları ve erzaklarına eşittir. Halis bir niyetle mütalaa eden ve hatimede bu kitabın sahibini okutan seçkinlerin ve muhaddislerin isimlerini, üstadın icazetini, hamişlerdeki haşiyeleri, hadis-i şeriflerle ilgili tetkik ve tahkiklerini gören bilgi sahibi bir kimse bu kitabın önemini takdir eder zaten.⁶

Bu ifadeler, Sabık Basra Kadısı Murtazâ'nın ilgili *Mesâbih* nüshası için ne kadar büyük bir maddî fedakârlıkta bulunduğu hissî bir dışavurumdur. Ödediği rakam, bir kitap için ortalama olarak ödenen bedelin muhtemelen çok ama çok üzerindedir. Dışarıdan bakıldığında ise o, zarar etmiş gibidir. Bu düşünce, kendi zihninde de muhtemelen sürekli dönüp durmakta ve kitap için ödediği yüksek bedel içini acıtmaktadır. Bunun yol açtığı pişmanlık hissini ise yine elindeki nüshanın biricikliği ile dengeler. Satın aldığı nüsha, bütün kıymetini gerçekte ihtiva ettiği metinle ilişkili metin dışı bilgilerden almaktadır. O, bunların ifade

5 Hakkında, burada değerlendirme konusu kılınan not dışında biyografik herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

6 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.1a.

ettiği anlamı bilebilecek bu yüzden de büyük bir meblağı ödemeyi göze alabilecek birisidir. Bu açıdan bakıldığında onun asıl satın aldığı şey, ilgili *Mesâbih* nüshası üzerinden vakıf olabildiği geniş ve çok paydaşlı bir ilim hareketliliğine dair bilgilerdir. Bu bilgilerle bezeli bir *Mesâbih* nüshası, onun için paha biçilemez bir kıymettir. Belki de bundan dolayı o, nüshayı kıymet bakımından Acem mülkündeki bütün mallara ve erzaka denk tutar.

Basra şehrinde kadılık yapmış olması, Murtazâ'nın tahsil sahibi bir kimse olduğunun zaten dolaylı olarak teyidi mahiyetindedir. Dolayısıyla onun ilgili *Mesâbih* nüshasına ilmi açıdan atfetmiş olduğu anlam anlaşılabilir. Ne var ki kitap için ödediği bedelin, kitabı kendisinden satın aldığı Ağa Şefî' isimli tacir açısından ne anlam ifade ettiği de ayrı bir merak konusudur. Bu kadar yüksek bir bedelle eseri satması, ilk tahlilde, onun da bir kitabın sahip olduğu değeri takdir edebilecek yetkinlikte bir kimse olduğunu düşünmeye imkân tanımır. Bu ise onun kitap ticareti yapan, dolayısıyla da kitaptan anlayan bir kimse olabileceği yönündeki ihtimali bir bakıma destekler. Ancak notun ilk kısmında Kadı Murtazâ'nın bu tacirin babasından söz etmesi ve kitabı onun izniyle kendisine sattığını belirtmesi, başka bir ihtimali beraberinde getirir. Bu kadar yüksek bir bedel, tacirin ilgili nüshayı satma isteğinden çok satmama isteğine işaret ediyor olabilir. Bu durumda, nüsha için ödenen rakamın, daha ziyade, Murtazâ'nın nüshaya sahip olabilmeye isteğinden kaynaklandığını düşünmek imkân dâhilindedir.

Kadı Murtazâ, notun ilk kısmında *Mesâbih* nüshası için ödediği rakamı altmış acem abbâsî olarak zikreder. Bu bedelin karşılığını tespit edebilmek ve bu sayede nüshaya atfettiği önemi anlayabilmek için önce acem abbâsîsinin mahiyetini netleştirmek gerekir. Abbâsî, Safevîlerin dördüncü hükümdarı Şâh I. Abbâs (ö. 1038/1629) tarafından yürürlüğe konulan bir paradır. O, iktidarı sırasında selefleriyle kıyaslandığında para sistemi bakımından önemli bazı yeniliklere imza atar. Ondan önce yaygın olarak şâhî adlı gümüş bir para kullanılmaktadı; ana hesap birimi olan ve 10000 dinara eşit kabul edilen tümen üzerinden hesap edildiğinde bir tümen genel olarak 200 şâhiye, bir şâhî de 50 dinara karşılık gelmektedir. Muhammed Hudâbende'nin (ö. 1004/1595) şahlığı zamanında (1577-1587) şâhîler, Muhammedî adıyla ikili olarak basılır ve toplamda 100 dinarlık bir itibarî değere karşılık gelir. I. Abbâs, ağırlıkları 144 ve 120 habbe olan iki gümüş ve iki altın sikke üzerinden paralarda dörtlü bir para standardı oluşturmaya çalışır. Abbâsî, altın ve gümüş bu ikili sikkelerin tümü için kullanılan genel bir addir. İkili gümüş abbâsînin değeri 200, ikili altın abbâsînin değeri ise 2000 dinar olarak belirlenir.⁷ Kadı Murtazâ'nın 60 abbâsîyi altın olarak mı yoksa gümüş olarak mı verdiği belirsizdir. Bu durumda iki ihtimal gündeme gelir; şayet altın olarak ödemişse 60 abbâsî 120000 dinara, gümüş olarak ödemişse de 12000 dinara karşılık gelir. Notunun ikinci kısmında, ödediği rakamın yüksekliğini ima eden ve elde ettiği kitabı bütün acem mülküne eş tutan ifadeleri, Kadı Murtazâ'nın ödemeyi altın abbâsî üzerinden yapmış olabileceğini düşündürse de bu noktada daha net bir değerlendirme yapabilmek güçtür.

7 Hyacinth Louis Rabino, "Coins of the Shahs of Persia," 361.

Mesâbîh nüshasına ödediği rakamı 60 acem abbâsî olarak zikretmesi, aynı zamanda Murtazâ'nın hangi zaman diliminde Şiraz'da bulunmuş ve alışverişi gerçekleştirmiş olabileceği konusunda da kısmî de olsa fikir verir. Abbâsî paranın tedavüle sokulduğu zaman dilimi Şâh 1. Abbâs dönemi'dir. 1. Abbâs, iktidarın ilk yıllarında seleflerinden kendisine tevarüs eden siyasi, bürokratik, ekonomik ve askeri işleyişi ana hatlarıyla devam ettirir. Siyasi gücünü iyice tahkim ettikten sonra ise bütün alanlarda merkezileşmeyi temin edecek güçlü ve radikal değişikliklere gider. Bu kapsamda ekonomideki kapsamlı değişikliklerin 1023/1615 ile 1029/1620 arasında gerçekleştiği belirtilir.⁸ Abbâsî paranın yürürlüğe girmesi de muhtemelen bu süreçte gerçekleşir.

Abbâsî paranın ne zaman yürürlüğe girdiği hususunun tespiti, Murtazâ'nın Şiraz ziyareti için öngörülebilecek tarih aralığının ilk kesitini oluşturur. Fakat sadece abbâsî para üzerinden bir zaman veya dönem öngörüsü yapabilmek de mümkün değildir. Zira abbâsî paranın Safevîler sonrası süreçte bile İran coğrafyasında dolaşımını sürdürdüğü bilinmektedir. Bu durum Murtazâ'nın ziyaret tarihini tekrar belirsiz hale getirir. Ne var ki onun notunun kayıtlı olduğu *Mesâbîhu's-Sunne* nüshasının Feyzullah Efendi Koleksiyonunda yer alıyor olması bu belirsizliği kısmen ortadan kaldırır. Koleksiyonun sahibi Osmanlı tarihinin en muhterem dönemlerinden birine damga vurmuş olan Şeyhülislam Feyzullah Efendi'dir (ö. 1115/1703). Feyzullah Efendi, 1111/1699-1700 yılında yaptırdığı ve Fezziye Dârulhadîsi olarak bilinen medrese bünyesinde bir kütüphane teşkil eder; sahip olduğu kitapları da buraya bağışlar. Medresenin vakfiyesinde buraya bağışlanmış kitapların da listelendiği görülmür. Listede üç *Mesâbîh* nüshası zikredilir ve bunların fiziksel özellikleri betimlenir. Bunlar içerisinde "fî cild vâhid, cild-i siyâh, kâğıd-ı âbâdî, hatt-ı deştî, aded-i evrâk iki yüz kırk beş, satır yigirmi bir, ebvâb celî siyâhla nüsha-i musahhaha ve muhaşşâdır."⁹ şeklinde betimlenen nüsha, Murtazâ'nın notunun yer aldığı *Mesâbîhu's-Sunne* nüshasıdır. Vakfiyenin tescil edildiği 1113/1701-1702 yılında vakfedilen kitaplar içerisinde yer alması, nüsha üzerinde mevcut Feyzullah Efendi'ye ait vakıf mühürlerinin de bu tarihi taşıması önemli bir veridir ve Murtazâ'nın Şiraz'ı ziyareti için öngörülebilecek tarih aralığını daraltma imkânı sunar. Bu haliyle de onun 11./17. yüzyılın ilk çeyreği ile son çeyreği arasında bir aralıkta Acem coğrafyasında bulunduğu öngörüsünde bulunulabilir.

Murtazâ'nın Şiraz'da bulunuşu için öngörülebilecek tarih aralığının daha da daraltılabilmesi, ilgili nüshanın Feyzullah Efendi'nin mülkiyetine ne zaman girdiğinin tespitine bağlıdır. Onun nüsha üzerindeki temellük kaydında¹⁰ herhangi bir tarih bilgisinin yer almıyor oluşu buna pek imkân tanımaz. Ancak onun temellük kaydının altında, biri temellük kaydı olması muhtemel diğeri de bir mühür olduğu bariz iki kaydın silinmiş olmasını önemsemek gerekir. Hatime sayfasında da bir mühür olduğu ancak silindiği kolayca fark edilebilmektedir. Esasen nüsha üzerinde başta ve hatimedeki iki silinmiş mühür istisna tutulacak olursa

8 B. G. Fragner ve diğeri, "Abbâsî," *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/abbasi>

9 *Feyzullah Efendi Vakfiyesi*, Millet-Feyzullah Efendi, no.2200-M, v.126b.

10 el-Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, 3a.

Feyzullah Efendi'nin vakıf mühürleri dışında iki farklı mühür söz konusudur. Bunlardan ilki Murtazâ'nın notunun hemen kenarındadır ve oval biçimindedir.¹¹ Mührün şekli göz önünde bulundurulduğunda Feyzullah Efendi'nin temellük kaydının hemen altındaki silinmiş mühürle bu mühür aynı gibidir, ancak içeriği okunabilecek kadar belirgin değildir. Başlangıç kısmı *hâk-i reh-i âl-i Muhammed* şeklinde okumaya imkân tanısa da, özellikle mühür sahibinin isminin bulunduğu satır okunamamaktadır. Hatimedeki silinmiş mühürün şekli baştaki şekilden farklıdır ve şemse biçimindedir. Fakat şemse biçimli bu mühürün nüsha içerisinde altı farklı yerde daha mevcut olduğu ve okunabilir durumda olduğu görülür.¹² Mühür yazısının ilk satırı *Vakf-ı Mevlânâ-yı Sa'deddîn-i Fârisî* şeklinde, ikinci satırı da *ber-Medrese-i Gıyâsiyye-i Herât* şeklinde okunmaktadır.¹³

Mesâbîh nüshası üzerinde Feyzullah Efendi'ninkinden farklı bu iki mühürün ne zaman vurulduğu sorusunun cevabı, nüshanın Feyzullah Efendi'nin mülkiyetine girişi öncesindeki dolaşımını tespit bakımından önemlidir. Daha eski gibi görünen şemse biçimli ve Sa'deddîn-i Fârisî isminde birisine ait olarak okunan vakıf mühründe Herat'ta Gıyâsiyye isimli bir medreseye göndermede bulunuluyor olmasını önemsemek gerekir. Bununla muhtemelen, Herat'ın en görkemli mimari yapılarından biri olan ve Cuma Mescidi olarak bilinen cami içerisindeki medrese kast edilir. Cuma Mescidi Gurluların en kudretli sultanı Gıyâsuddîn Muhammed b. Sâ'm (h.s. 558-599/1163-1203) tarafından, daha önceden var olan bir mescidin yerine inşası başlatılan, ancak Gıyâsuddîn Mahmûd (h.s. 602-608/1206-1212) döneminde tamamlanan bir yapıdır.¹⁴ Moğol istilasında büyük zarar görür, ancak Kert Sultanı Gıyâsuddîn (h.s. 707-729/1308-1329) tarafından onarılır. Bu onarım sırasında mescidin kuzey kanadı boyunca bir medrese inşa edilir ki bu medrese Gıyâsiyye olarak adlandırılır. Cuma Mescidi, 765/1364 yılında gerçekleşen ve Herat'taki pek çok yapının yıkılmasına neden olan depremden fazlaca etkilenir. Kert yöneticisi Mu'izzuddîn Huseyn (ö.772/1370) yeni bir hankâh da eklemek suretiyle yapıyı tamir ettirir.¹⁵ Böylece, yapı bütün müstemilatıyla Herat'ın merkezi konumuna gelir. Herat'ın kapsamlı bir imar faaliyetine sahne olduğu, ilmî ve kültürel açıdan zirve dönemlerini yaşadığı Timurular zamanında bile medresesi ve hankâhı ile birlikte Cuma Mescidi şehirdeki merkezi fonksiyonunu sürdürür.¹⁶

Vakıf mühründe geçen Herat Gıyâsiyye Medresesi'nin Cuma Mescidi bünyesinde faaliyet gösteren medrese olması, *Mesâbîh* nüshasının genelde Herat, özelde de bu medrese merkezli bir dolaşım elde ettiğini gösterir. Ancak bunun zamanı belli değildir. İlgili nüshayı

11 el-Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, 1a.

12 el-Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no. 540, v. 28b, 82a, 84b, 123a, 135a, 202a.

13 Mührün okunmasında görüşlerine başvurduğum Sami Arslan'a, Halil Işlak'a ve Hasan Apaydın'a bu vesileyle teşekkür ederim.

14 Lisa Golombek, "The Resilience of Friday Mosque: The Case of Herat," 95.

15 Golombek, "The Resilience of Friday Mosque," 96.

16 Beatrice Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, 218; Mustafa Şahin, "Orta Çağda Herât Bölgesi: Gaznelilerin Kuruluşundan Timuruların Yıkılışına Kadar (961-1507)," 285-86; Yusuf Ziya Söylemez, "Timurular Döneminde Herat," 180-81.

Şirazlı bir tacirden satın alan Sabık Basra Kadısı Murtazâ'nın notunda geçen bilgiler, nüshanın nesillerdir ailenin mülkünde olduğuna işaret eder. Bu durumda, vakıf mührünün Şirazlı tacirin ecdadının mülkiyetine girişi öncesinde mi yoksa sonrasında mı vurulduğu merak konusudur. Bunun netleştirilmesi mühürde adı geçen Sa'deddîn-i Fârisî'nin kim olduğunun tespitine bağlıdır. Tabakat ve teracim eserleri içerisinde bu isme ilişkin nadir kayıtlardan biri Şemsuddîn ed-Dâvûdî'nin (ö. 945/1539 [?]) *Tabakâtu'l-Mufessirin*'inde yer alır. ed-Dâvûdî, Sadruddîn Muhammed b. Muhammed er-Ravvâsî el-İsferâyînî eş-Şâfî'nin hal tercümesini paylaşırken onun Şâfî fikhını tahsil ettiği iki kişiden biri olarak es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî'nin (ö. 816/1413) talebesi olduğunu belirttiği Sa'deddîn-i Fârisî'yi zikreder.¹⁷ Sa'deddîn-i Fârisî'nin kimliği ile ilgili asıl önemli bilgiyi Asîluddîn Vâiz (ö. 883/1478) verir. Buna göre el-Fârisî zamanın önde gelenlerinden biridir ve el-Curcânî'nin öğrencisidir. Aklî ve naklî ilimlerde yetkinlik sahibi olup Gıyâsiyye Medresesi'nde uzun süre ders vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Alâ'uddîn el-Attâr'ın (ö. 802/1400) müritleriyle teşrik-i mesaide bulunmuş ve onlardan tasavvuf tahsil etmiştir. Kabri Herat'ta Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) haziresindedir.¹⁸

Sa'deddîn-i Fârisî'nin ne zaman vefat ettiği belirsizdir; ancak el-Curcânî'nin talebelelerinden olduğu dikkate alındığında onun 9./15. yüzyılın ortalarında vefat etmiş olması muhtemeldir. *Mesâbîh* nüshasını Gıyâsiyye Medresesi'ne vakfedişi ise muhtemelen vefatına yakın bir süreçte gerçekleşmiş olmalıdır. Nüsha, artık bir vakıf malıdır ve öncelikli olarak vakfedildiği yerde kalması beklenir. Bu durumda nüshanın Şirazlı tacir ailesinin eline ne zaman ve nasıl geçtiği veya geçebildiği merak konusudur. Bu noktada kesin yargılarda bulunabilmek elbette güçtür, ancak vakfiyeye konu olan medresenin Herat'ta bulunuyor olması, Herat'ın da ilerleyen süreçte devamlı surette siyasi rekabete sahne olması kısmi de olsa bir öngöründe bulunabilmeyi kolaylaştırır. Herat, Şâhrûh'tan (h.s. 807-850/1405-1447) itibaren başlayan süreçte Timurlu yöneticilerin üzerine titredikleri bir şehirdir ve en müreffeh dönemini Hüseyin Baykara (h.s. 873-911/1469-1506) döneminde yaşar.¹⁹ Ancak vefatı sonrasında oğulları arasındaki anlaşmazlıkların beraberinde getirdiği otorite eksikliği Herat'ı çevredeki devletlerin hedefi haline getirir. Şehir, önce Şeybânîlerin (Özbeklerin), sonrasında Safevîlerin, bir süre Bâbürlülerin, sonra yine Safevîlerin eline geçer. Uzun süre Safevî Şâhı 1. Tahmâsb (h.s.930-984/1524-1576) ve Şeybânî Sultanı Ubeydullâh Hân (h.s. 940-946/1533-1539) arasındaki siyasî ve askerî rekabetin odağı haline gelir. Bu süreçte yaşananlar şehri eski şaşaalı günlerinden epeyce uzaklaştırır. Her ele geçirilişinde demografik yapısı değişir ve yağmaya uğrar.²⁰ Safevîlerin burada kalıcı istikrar tesis etmeleri Şâh 1. Abbâs (h.s. 995-1038/1587-1629) döneminde ancak gerçekleşir.

17 Şemsuddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirin*, 2/243.

18 Asîluddîn Vâ'iz, *Maksadu'l-İkbâl-i Sultâniyye ve Marsadu'l-Âmâl-i Hâkâniyye*, 84.

19 Kalıcı iz bırakmış iki önemli isim üzerinden bu dönemin bir fotoğrafı için bkz. Ertuğrul İ. Ökten, "Jâmî (817-898/1414-1492): His Biography and Intellectual Influence in Herat," 134-275; Yasin Apaydın, "Timurlu Dönemi Herat'ında Bir Müderris: Mesud Şirvânî'nin (ö. 905/1500) Entelektüel Biyografisine Doğru," 493-518.

20 Bu süreçte yaşananlar hangi devlet nazarından bakıldığına göre farklı biçimlerde kaynaklara yansır. Safevî

Sa‘deddîn-i Fârisî’nin Giyâsiyye Medresesi’ne vakfettiği *Mesâbih* nüshası, muhtemelen 10./16. yüzyılın ilk yarısındaki siyasî ve toplumsal karışıklık ortamında Herat’tan çıkar. Şirazlı tacirin ailesinin mülkiyetine ne zaman ve nasıl girmiş olabileceği belirsizdir. Benzer şekilde ailenin en azından *Mesâbih* nüshasını elde eden ilk üyesinin aslen Şirazlı olup olmadığı, değilse de buraya nereden ve ne zaman gelip yerleştiği gibi sorular da yanıtızdır. Fakat nota yansıyan bilgilerden hareketle, ailenin *Mesâbih* nüshasını temin eden ilk üyesinin Sünnî ve muhtemelen Şâfiî olduğu rahatlıkla söylenebilir. Notun ilk kısmında geçen

kaynaklarda yağmacılar Şeybâniler iken, Şeybânî kaynaklarda Safevilerdir. Osmanlı kaynaklarında da mesele Safevî karşıtı bakış açısı üzerinden ve Sa‘duddîn et-Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) neslinden Seyfuddîn Ahmed b. Yahyâ’nın (ö. 916/1510) öldürülmesi üzerinden takdim edilir. Safevî zaviyesinden yaşananları ele alan İskender Bey Münşî, Şâh 1. İsmâil’in vefatı sonrasında Şeybânî Ubeydullah Hân’ın Herat başta olmak üzere Horasan’a göz diktiğini, bunun için altı defa sefere çıktığını, her defasında ülkenin harap olmasına neden olduğunu, kan döküp fesat çıkardığını, bununla da kalmayarak on iki yıl boyunca Horasan’ın Özbeklerin tekmesi altında ezilmesine, zayıf ve fakirlerin katırların ayakları altında çiğnenmesine neden olduğunu belirtir (İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, 1/57). Nizâmuddîn el-Bircendî’nin (ö. 934/1527-28 [?]), Ubeydullah Hân’a ithaf ettiği bir eserinin girişindeki şu ifadeleri Herat’ta yaşananlara Şeybâniler zaviyesinden bakar: “Geçmiş zamanda gençlik günlerimde bu eseri, rumuzlarının sırlarını açıklayacak ve hazinesinin gizliliklerini çıkaracak bir şekilde şerh etmişim. Temel ve önemli bilgilerin müsveddesi tamamlandınca, bunları tashih etmek ve fazlalıklarından arındırmak istedim. Haddi aşanların ve saldırganların fitnesi zuhur etti. Şehirlerin ve köylerin sakinleri vatanlarından ayrıldı. İslam’ın izzeti saldırıya uğradı. Seçkin ulemanın zarafeti ortadan kalktı. Bense uzak diyarlarda şaşkın şaşkın kaldım ve yazdıklarımı bir kenara kaldırdım. Durum bu vaziyette iken fitne ateşi söndü, bela ve sıkıntı günleri ortadan kalktı. İslam’ın ve şeriatin ışıkları göz alıcı bir biçimde parladı, ilmin izzeti layık olduğu mertebeye yükseldi. Bidatler ve zulümler yeryüzünden silindi. Adalet ve insaf her yanı kapladı. İslam sultanlarının sultanı, her şeyi bilen Melik’in bütün yaratılanlar üzerindeki gölgesi, adalet, hayır ve iyiliği yayan, güveni ve asayişini sağlayan ... Ebû’l-Gâzî Ubeydullah Hân olmasaydı bu gerçekleşmezdi.” (el-Bircendî, *Şerhu Zubdeti’l-Usûl*, 1b-2a). Kemâlpaşazâde (ö. 940/1534), doğrudan Herat merkezli bir anlatıdan ziyade Safevîlerin bölgeyi ele geçirmeleri sonrasındaki genel icraatlarına şu şekilde değinir: “Ehl-i Sünnet ve Cemâat’den sâbit-kadem olan mevâliden kande bir âlim-i âmil ve kâmil-i mükemmel varsa nehc-i kavîm ve sırât-ı müstakîm sünnet ve cemâatden rücu‘ et deyü üzerine giderdi. Bazı[sı] *ez-zarûrât tubîhu’l-mahzûrât* ruhsatiyle amel kılup ashâb-ı kibâra buğzi izhâr kıldı. Amma ekserîsi dönmeyüp olanca azâb ve ikâba sabr ıderidi. Mevlânâ Sa‘duddîn-i Teftâzânî evladından Dâru’l-Mulk Herat şeyhülislamını ki ol zamanda muktedâ-yı enâm idi altmış aded talebesiyle ve merhûm şeyh Şihâbuddîn evlâdını tevâbi’iyle kendüye mutâba‘at etmedikleri ecilden katl itdürdi. Kubbetu’l-İslâm olan mu‘azzam şehirleri envâr-ı şerî’atden boşaldub zalâm-ı zulm ü bid‘at ve zulmet-i zendeka vü dalâletle doldurup meşâhîr-i ahyâr ve mu‘âbid-i ebrâr olan medâris ü mesâcidi harâb itdürdi.” (Kemâlpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, v.121b). Safevîlerin Herat’ı ellerinde bulundurduğu sırada 5 Cemâziyelevvel 927 (13 Nisan 1521) tarihinde Sadruddîn b. Muhammed el-Herevî, hocası Seyfuddîn et-Teftâzânî’nin bir eserini istinsah eder ve ferağ kaydında içinde bulunduğu durumu şu şekilde dile getirir: “Dünya âlimlerinin allamesi, övgülere layık Herat şehrinde kötülüklerin ve fenalıkların zuhur ettiği bir zamanda Acem’in en büyük şöretli âlimlerinin lideri olan üstadımızın *Şerhu’l-Vikâye* haşiyesinin yazımı sona erdi. Başka bir ülkeye gidebilme imkânım olmadı, kendime her durumda sabır telkin ettim. ... Umulur ki Allah bunu müteakip yeni bir durum meydana getirir ve zorluktan sonrasını kolaylaştırır.” (et-Teftâzânî, *Hâşiye ale’l-Vikâye*, 219a). Meseleye Safevî zaviyeden bakan Hânsârî, Seyfuddîn et-Teftâzânî’nin seçkin bir âlim olduğunu belirtip hakkını verir, ancak öldürülüşünü sergilediği taassuba bağlar. Onun, Hüseyin Baykara döneminde Herat kadılığına getirildiğini, otuz yıl bu görevde kaldığını, Şâh İsmâil b. Hayder’in onun yanı sıra Herat’ın mutaassıp âlimlerinden altı kişinin ölüm emrini verdiğini kaydeder (el-Hânsârî, *Ravdâtu’l-Cennât fi Ahvâli’l-Ulemâ’ ve Ş-Sâdât*, 1/342). Hânsârî’nin burada gerek Seyfuddîn et-Teftâzânî gerekse beraberinde öldürülen diğer kişilerle ilgili taassup vurgusu dikkat çekicidir; bu vurgunun Hanefî mezhebine mensubiyetle alakalı bir boyutunun olup olmadığı merak konusudur. Gerçi Seyfuddîn et-Teftâzânî’nin Şâfiî bir âlim olduğu kaydedilmiştir (Şükür Özen, “Teftazani”, *DİA*, 40/300). Fakat öğrencisi Nizâmuddîn el-Bircendî eliyle 891 Cemâziyelâhîr’inde (Haziran-Temmuz 1486) istinsahı tamamlanmış bir *el-Hidâye* nüshasının vikâye sayfasında, el-Bircendî’ye 895 Rebülevvel’inde (Ocak-Şubat 1490) kendi hattıyla yazdığı icazet kaydına yansıyan bilgiler, Seyfuddîn et-Teftâzânî’nin Hanefîliğe mensup olabileceğini güçlü bir şekilde düşündürmektedir. İlgili icazet için bkz. el-Merginânî, *el-Hidâye*, v.IIa-b.

“Evinde Şâfîlere ait ciltlerce kitap vardı.” şeklindeki ifade de zaten bunun açık bir dışavurumudur. Bu durumda, ailenin *Mesâbîh* nüshası dâhil bu kitapları sahiplenerek korumaya aldıkları, birkaç nesil boyunca da bunların muhafızlığını yaptıkları söylenebilir. Safevî coğrafyasında Şâh 1. İsmâîl’le (h.s. 907-930/1501-1524) birlikte başlayan, ancak zamanla daha da ivmelenecek genişleyen ve derinleşen Şîilik merkezli mezhebî değişim dikkate alındığında ailenin bu kitaplar için yaptığı muhafızlık görevinin ayrıca önemli olduğunu vurgulamak gerekir.

Safevîlerin otorite tesis ettikleri Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Horasan bölgeleri, önceki süreçte mevcut görünümünün aksine, çoğunlukla Sünnî nüfustan oluşmaktadır.²¹ İlhanlılar ve Timurlular döneminde tasavvufî yönelimlerin de etkisiyle bölgede öne çıkan Hz. Ali merkezli Ehl-i Beyt vurgusu, bölgenin toplumsal ve kültürel zeminde Şîiliğe geçişinde adeta bir köprü işlevi görür. Safevî devletinin bu noktadaki rolü, toplumsal zeminde kendini hissettirmeye başlamış olan bir Şiîleşme temayülünün siyasî düzlemde sahiplenilmesi, dozu her daim artan bir ivmeyle hızlandırılması ve kalıcılaştırılması olur. Üstelik bunun Şâh 1. İsmâîl döneminde yaşandığı kaydedilen sert uygulamalar dâhil²² birden gerçekleşmediğinin, aksine bir asırdan fazla bir süreçte ve aşama aşama geliştiğinin altını çizmek gerekir.²³ Bu süreç, Safevîler ile rakipleri Şeybânîler ve Osmanlılar arasında sosyo-politik ve dinî-kültürel düzlemlerde Şîilik ve Sünnilik merkezli bir kutuplaşma yaşanmasına neden olduğu kadar, aynı zamanda Şîilik ve Sünniliğin daha keskin çizgilerle tarif edilmesine ve bu tarifle örtüştürülemeyen unsurların da tehdit olarak görülmesine yol açar.²⁴ Bu ise Sünnilik ve Şîilik arasında daha önceki süreçte Ehl-i Beyt sevgisi üzerinden var olan geçişliliği²⁵ ortadan kaldırır.

21 Şâh 1. İsmâîl’in başa geçtiği sırada Tebriz’in üç yüz bin kişilik nüfusunun üçte ikisinin Sünnî, bunun da önemli bir kısmı Hanefî olduğu; İsfahan, Şiraz, Kazerun ve Herat gibi şehirlerde ise Sünnî nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu ve bunların da Şâfîlerden oluştuğu kaydedilmektedir. Bkz. Roger M. Savory, *Iran under the Safavids*, 29.

22 Gıyas Şükürov, “Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve I. Şâh İsmâîl Devri (907-930/1501-1524),” 96-100.

23 Abisaab, bu süreçte yaşananları Şâh 1. İsmâîl’in kendi siyasi stratejisinin yanı sıra, Suriye’nin Cebel-i Âmil bölgesinden İran’a davet ettiği ulemanın Şîiliği bir topluluğun dinî yöneliminden devletin dinî yönelimine dönüştürme yönündeki istekliliklerine de bağlamaktadır. Bkz. Rula Jurdi Abisaab, *Religion and Power in the Safavid Empire*, 4.

24 Safevî tarihçilerin, Ubeydullah Hân’ın Herat’ı ele geçirmesi sonrasında Özbeklerin Sünnî mezhep oldukları katıyetle bilinenleri bile Râfızilik ve Şîilikle itham edip öldürdüklerini kaydetmelerini bu minvalde ele almak gerekir (Münşi, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, 1/65). Bu durumun Safevîler özelindeki hususi yansımaları için bkz. Halil Işlak, “Safevîler Dönemi İmâmîyye Şîa’sında Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar,” 218-226.

25 Amoretti, önceki süreçte bunun en dikkat çeken örneği olarak Timur’un bir taraftan sahabeye karşı tutumları nedeniyle Şîileri bir taraftan da Ehl-i Beyt’e karşı tutumlarından dolayı Dımaşklılıarı cezalandırmasını gösterir. Yine ona göre İran coğrafyasında Safevîler öncesinde Şîilik ve Süfîlik karışımı olan yapının belli ölçüde yeknesak görünüm arz etmesinde Şâfîliliğin doğrudan etkisi söz konusudur ki bu durum Safevîler döneminde bile belli ölçüde varlığını korumuştur (B. S. Amoretti, “Religion in the Timurid and Safavid Periods,” 6/611, 618). Münşi, Özbeklerin 987/1579-80 yılında Meşhed’e saldırlarında esir alıp Maverâünnehir’e götdükleri Abdullah-ı Şusterî’nin kendisini Şâfî gösterip takiyye yaptığını, ancak “pis ve mutaassıp” olarak nitelediği Maverâünnehir Hanefîlerinin onu şehit ettiklerini, bununla da yetinmeyip Buhara’nın meydanında cesedini yaktıklarını belirtir (Münşi, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, 1/178-179).

Şâh 1. İsmâîl ile birlikte başlayan ve sonrasında 1. Tahmâsb ve 1. Abbâs dönemlerinde etkisini iyice artıran Şîlik merkezli mezhebî baskı karşısında Sünnî ulema, bölgeden göç etme²⁶ veya bölgede kalıp yaşanan süreci kabullenme şeklinde iki seçenekle karşı karşıya kalır. Göç edenler, gittikleri yerlerde kaleme aldıkları eserlerin dibacelerinde başlarına gelenleri ana hatlarıyla anlatırlar.²⁷ Fakat bölgede kalmayı tercih edenlerin veya kalmak dışında bir seçeneği olmayanların, zamanla daha da derinleşen ve yoğunlaşan mezhebî dönüşümde neler yaşadıkları pek bilinmez. Sâbık Basra Kadısı Murtazâ'nın *Mesâbîh* nüshasına düştüğü not, buna içeriden ayna tutması bakımından ayrıca önemlidir. Öyle ki muhtemelen birkaç nesil önce Sünnî ve Şâfîî olan bir aile, artan mezhebî baskı karşısında önce kendilerini gizlemek durumunda kalır, zamanla da mevcut ortama ayak uydurmaktan başka çare bulamaz. Fakat Kadı Murtazâ'nın notuna yansıdığı kadarıyla ailenin Sünnî geçmişleriyle bağı tamamen kopmuş değildir. Hâlâ dedelerinin Sünnî olduğunu hatırlamakta, bunu Sünnî olduğuna emin oldukları birisiyle paylaşmaktan da geri durmamaktadırlar. Kendilerini bidatçı meliklerin zoruyla Şîleşmiş kimseler olarak saymaktadırlar. Hatta Kadı Murtazâ'nın Ağa Şefî' eş-Şîrâzî'nin babasından bahsederken kullandığı "Ehl-i Sünnet'e meyleden" şeklindeki ifade, onlardaki Sünnî eğilimin görülenden daha fazla olabileceğini düşündürür. Ailenin bu hali, aslında şimdi ile geçmiş arasında kısmî bir aidiyet krizidir. Onların geçmişten tamamen kopmalarına engel olan tek şey ise, muhtemelen dedelerinden miras kalan kitaplardır. İlk üyelerinin sahip olmakla gurur ve ayrıcalık hissettiği kitaplar, muhtemelen mezhep baskısının yoğunlaştığı Şâh 1. Abbâs döneminde²⁸ ve sonrasında taşınması zor bir yüke

26 Safevîlerle kuzen olan, İran'ın Hüseyinabad şehrini terk ederek Erbil'in yakınlarındaki Harir'e gelip yerleşen ve yaklaşık dört asır boyunca önce Harir sonra da Maveran'da ilim ve irşatla meşgul olan Haydari ailesi bunun kayda değer bir örneğini oluşturur. Bkz. Florian Schwarz, "Writing in the margins of empires - the Husaynâbâdî family of scholiasts in the Ottoman-Şafawid borderlands." 151-199.

27 Sultan 1. Süleyman devrinde İran'ın Gilân bölgesinden göç ederek Anadolu'ya gelen Muhammed b. Huseyn es-Sâdıkî el-Gilânî'nin (ö. 970/1562) eserinin dibacesinde paylaştıkları buna güzel bir örnektir. O, maişet sıkıntısı baş gösterdiği için kendi memleketini bırakıp İstanbul'a geldiğini, Osmanlı ulemasının kendisini birçok ilim dalında birden fazla imtihana tabi tuttuğunu, verdiği cevaplar karşısında Osmanlı ulemasının "biz bunları atalarımızdan bile duymadık" dediklerini ve hakkını teslim ettiklerini belirtir (el-Gilânî, *Hâşiye 'alâ Envârî 'r-Tenzil*, v. 1b). Benzer bir örnek, Safevîlerin kontrolü altında uzun yıllar kalmış, nispeten Sünnîliğe meyleden Şâh 2. İsmâîl döneminde yüksek bürokratik görevlerde bulunmuş, söz konusu Şâh'ın öldürülmesi sonrasında hapse atılmış, hapisten kurtularak da Osmanlılara sığınmış bir kimse olan Mirzâ Mahdûm'dur (ö. 995/1586). Sultan 3. Murâd'a ithaf ettiği bir eserinin dibacesinde başına gelenleri uzunca anlatır: bu eserin içeriğini Osmanlı'ya sığınmadan önce de bir risaleye dönüştürmek istemiş ancak tutuklandığı için buna imkân bulamamıştır. Acem ehlinin çoğu ya cehaletten ya da inattan kaynaklanan nedenlerle apaçık bir sapıklık içine düşmüş, kible ehlinin yolundan uzaklaşmıştır. Bu yüzden de nefsanî şehvetlerin sevgisinin onlara galip gelmiş, dinde şeytani yasaklar ihdas etmişler, kalpleri de nifak ve inatla kararmıştır. Onlar, Hanif dinin kurallarını değiştirmişler, zındıklığa düşmüşler, namazları inkâr edip cumaları ve cemaatle namazı terk etmişlerdir (Mirzâ Mahdûm, *en-Nevâkid ale'r-Ravâfid*, v.2a-3b). Bu ifadelere, yeni muhitinde kendisine alan açma çabası olarak da bakmak mümkündür.

28 Safevîlerle Osmanlılar arasında sıklıkla el değiştiren ve Safevîlerin hâkimiyetine kalıcı olarak ancak Şâh 1. Abbâs döneminde giren Şîvan bölgesinde bu baskının ne kadar yoğun seyrettiğinin belki de en anlamlı dışavurumunu Sadreddinzâde Muhammed Emin eş-Şîrvânî (ö. 1036/1627) gözler önüne serer. O, yaşanan olaylar nedeniyle Şîrvan'dan ayrılarak önce Halep'e sonrasında Diyarbakır'a, ardından da İstanbul'a gelerek buraya yerleşmiştir. Memleketinden ayrılmak durumunda kalışını ve sonrasında yaşadıklarını Osmanlı Sultanı 1. Ahmed'e ithaf ettiği eserinin dibacesinde şu şekilde aktarır: "Fakat vatandan göç etmek, evlat ve dostlardan ayrılmak gibi başıma gelen hâdiseler beni bu işten alıyordu. Bütün bunlar Şîrvan beldelerinde fitne dalgalarının üst üste geldiği ve oralarda

dönüşür. Ağa Şefî‘ eş-Şîrâzî’nin, *Mesâbîh*’i sattıktan sonra Şâfiî mezhebine mensup olma ithamına maruz kalmamak için Kadı Murtazâ’ya kitabı kimseye göstermemesini tavsiye etmesi, sakladıkları kitaplar nedeniyle hissettikleri toplumsal baskıyı belirgin bir biçimde yansıtır. Ama buna rağmen saklıyor olmaları, kitaplara sadece bir aile yadigârı olarak bakmadıklarını yanı sıra bunları kendi Sünnî geçmişleriyle bağ kurabilmenin de imkânı olarak gördüklerini hissettirir.

Kadı Murtazâ’nın “Evinde Şâfiîlere ait ciltlerce kitap vardı.” şeklinde gözlemlediği aileye ait diğer kitapların akıbeti meçhuldür; ama en azından bunlardan biri olan *Mesâbîh* nüshası yolculuğuna devam eder. Şâh 1. Abbâs’ın son dönemleri ile Feyzullah Efendi’nin koleksiyonuna girişi arasındaki bir tarihte Kadı Murtazâ’nın mülkiyetine giren nüsha, muhtemelen onunla Sünnî coğrafyaya taşınır. Nüshanın onun mülkiyetinde ne kadar kaldığı veya mülkiyetinden ne zaman çıktığı bilinmez; Feyzullah Efendi’nin mülkiyetine girip de ikinci kez vakfedilene kadarki süreçte başka birisinin eline geçip geçmediği de tam olarak belli değildir. Fakat nüshada biri Kadı Murtazâ’nın notunun hemen kenarında ve kısmen okunabilir durumda olan, biri de Feyzullah Efendi’nin temellük kaydının hemen altında ve okunamaması için bilinçli bir şekilde silindiği anlaşılan oval mühür, nüshanın Feyzullah Efendi’den önce başka birisinin eline geçmiş olabileceğini düşündürür. Mührün iki satırdan oluştuğu anlaşılabilmektedir; ilk satır daha önce de ifade edildiği gibi *hâk-i reh-i âl-i Muhammed* olarak okumaya imkân tanırken, mührün kime ait olduğunu anlamaya imkân tanıyacak ikinci satır okunamamaktadır. Mührün Kadı Murtazâ’nın *Mesâbîh*’i satın aldığı Ağa Şefî‘ eş-Şîrâzî isimli kişiye veya ailesine ait olması ihtimal dahilindedir. İkinci bir ihtimal, mührün Kadı Murtazâ’ya ait olabileceğidir; ancak kendisini Basra’da kadılık yapmış olması ve vikaye sayfasındaki notu Arapça kaleme almış olması gibi hususlar mührün ona ait olma ihtimalini zayıflatır. Üçüncü bir ihtimal mührün Osmanlı’ya mensup birisine ait olabileceğidir. Nitekim 11./17. ve 12./18. yüzyıl Osmanlı’sında da aynı terkiyle başlayan mühür örneklerine tesadüf ediliyor olması bu ihtimali teyit eder.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının mühür veri tabanında kayıtlı benzer mühür örneklerinden biri Sultan 3. Mustafâ’nın kızı Hatîce Sultan’a aittir ve *hâk-i kadem-i fahr-i âlem Hatîce Sultân* şeklindedir.²⁹ Benzer bir örnek Sâlih b. İsmâîl’e ait 1167 (1753-1754) tarihli mühürdür ve *hâk-i kadem-i âl Muhammed Sâlih* şeklindedir.³⁰ Bir başka örnek,

oturanların başına gelen musibetlerin bölük bölük yığıldığı sırada oldu. Zaman, belde halkına karşı düşman kılıcını kınından çıkarıp, orada bulunan tüm dostları kırdı geçirdi; hüznümü gideren ve hatırımı sayan dostlarımla arama mesafe koydu; gözbebeğim mesabesinde olan arkadaşlarımı benden ayırdı; oysa ben, onları görmekten büyük bir zevk alırdım. Anladım ki bize zamanın nazarı değmiş, aramızda kargalar ötmeye başlamış, sohbet meclisimizin düzeni kaçmış, o günkü naiplerin eliyle birliğimiz bozulmuş. Zaman beni hor görerek bir diyardan bir diyara sürüklemiş, zirveden çukura indirmiş, yeni yetmelerin eğlencesi etmiş olunca o beldelere sığamadım. Nihayet yüksek saltanat diyarına, yani İstanbul/Kostantuniyye beldesine geldim.” (eş-Şîrvânî, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye*, 46-47). Şâh 1. Abbâs’ın güttüğü dinî siyaset konusunda bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, “Safevi Hükümdarı Şâh Abbas’ın Dinî Siyaseti,” 1329-37.

29 Şazeli Tekkesi, no.14, 409b; <https://muhur.yek.gov.tr/muhur/yekmu0069>

30 Bağdatlı Vehbi, no.1613, 1a; <https://muhur.yek.gov.tr/muhur/yekmu0155>

evkâf-ı Haremeyn müfettişi Mustafa Tâhir Efendi'nin *hâk-i pâ-y-i Fahr-i âlem Mustafâ* şeklindeki mührüdür.³¹ Bir başkası 945 (1538) tarihli *hâk-i reh-i âl-i Muhammed Ahmed* şeklindeki mührüdür.³² Bir başka mühür örneği 1023 (1614) tarihlidir ve *hâk-i reh-i âl-i Muhammed Ali* şeklindedir.³³ Bu örneklerin hepsinde *hâk* kelimesiyle başlamak suretiyle Hz. Muhammed'in soyuna yönelik saygının ve ona mensubiyetin farklı biçimlerde dile getirildiği görülür. *Mesâbih* nüshasındaki mührün ilk satırının da *hâk-i reh-i âl-i Muhammed* olarak başlıyor olması, mührün vakıf mühründen ziyade şahıs mührü olduğunu gösterir. Bu şahsın ise *Mesâbih* nüshasının Feyzullah Efendi'den önceki sahibi olması kuvvetle muhtemeldir.

Kadı Murtazâ'nın büyük meblağ ödeyerek satın aldığı nüshayı ne kadar süre mülkiyetinde bulundurduğu, kendisi hayatta iken bunu satıp satmadığı bilinmez. Ancak o Şiraz'da kendi maddi imkânlarını zorlamak suretiyle ve kitabı satın aldığı kişilerle kendi girişkenliği ile kurduğu ünsiyet sayesinde nüshanın sonraki dolaşım hikâyesine doğrudan etkide bulunmuştur. Feyzullah Efendi'nin vakfiyesine katmasıyla da nüsha, Herat'tan sonra ikinci kez vakıf mülkü statüsüne geçmiş ve dolaşımı artık sabitlenmiştir. Fakat nüshanın ilk yazılışından Sa'eddîn-i Fârisî'nin mülkiyetine girişine kadar ki dolaşım hikâyesi, en az sonraki kadar merak konusudur. Nüsha bu noktada epeyce metin dışı bilgi barındırır ki Kadı Murtazâ'nın nüshayı önemsemesinin ve yüksek bir bedelle satın almak istemesinin arkasında da bu bilgiler yatar.

II.

el-Begavî'nin *Mesâbihu's-Sunne*'sinin günümüze ulaşmış çok sayıda nüshası mevcuttur. İhtiva ettikleri ana metin bakımından belki hepsi de aynıdır; ancak ister ana metinden bağımsız ister ana metinle ilişkili olsun metin dışı bilgiler bakımından -tıpkı diğer bütün yazma eser nüshalarında olduğu gibi- her bir *Mesâbih* nüshası kendine özgüdür ve müstakil bir dolaşım hikâyesine sahiptir. Kadı Murtazâ'nın Şirazlı bir tacirden satın aldığı nüsha; içerdiği ferağ kaydı, icazet kaydı, sema kaydı, belağ kaydı, kıraat kaydı gibi çok sayıda metin dışı bilgi bakımından elimizdeki bütün *Mesâbih* nüshaları içerisinde ayrı bir önemi haizdir. Bu bilgiler, istinsahından Sa'eddîn-i Fârisî'nin mülkiyetine geçmesine kadarki süreçte nüshanın tarihine de belli ölçüde ışık tutar.

İlk üzerinde durulması gereken husus nüshanın ne zaman yazıldığıdır. Düzgün bir nesih hattıyla 21 satır halinde ve söz başları celi olarak yazılmış olan nüshanın istinsahı Abdusselâm b. Halîl b. İbrâhîm el-Erdebîli eliyle 727 Zilhicce'sinin 15'i Pazar günü (1 Kasım 1327) tamamlanır.³⁴ Aynı müstensih eliyle 732 Ramazan'ın 3'ünde (29 Mayıs 1332) istin-

31 Süleymaniye, no.363, 1a; <https://muhur.yek.gov.tr/muhur/yekmu0240>

32 Yusuf Ağa, no.241, 1a; <https://muhur.yek.gov.tr/muhur/yekmu0394>

33 Hacı Beşir Ağa (Eyüp), no.25, 1a; <https://muhur.yek.gov.tr/muhur/yekmu0464>

34 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.241b.

sahı bitirilmiş bir başka *Mesâbîh* nüshası mevcuttur.³⁵ Bu nüsha da yine düzgün bir nesih hatıyla ve söz başları celi olarak yazılmıştır. Her iki nüshanın da satır aralarında geniş boşluklar bırakılmış olması, bu boşlukların da muhtemelen metnin tahsili veya tedrisi sırasında kısa açıklama kabilinden notlarla doldurulmuş olması istinsahın ilim talebeleri ya da müderrisler için yapılmış olabileceğini düşündürür.³⁶ Nitekim 732 (1332) tarihli nüshada ferağ kaydının hemen kenarında nüshadaki haşiyelerin yazımının 734 Safer’inde (Ekim-Kasım 1333) Yahyâ b. Halîfe b. İbrâhîm el-Erdebîli eliyle tamamlandığının belirtildiği not bunu teyit eder. Gerek müstensihin gerekse 732 (1332) tarihli nüshadaki notu yazan kişinin künyesinin el-Erdebîli oluşu, nüshanın İran bölgesinde istinsah edilmiş olabileceğini ima eder.

Kadı Murtazâ’nın satın aldığı nüshanın ilk sahibi muhtemelen, nüshanın fihrist kısmından önceki kapak sayfasına düştüğü mülkiyet notunda adını Ebû'l-Fadl el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd er-Recâ’î el-İsfahânî olarak veren ve Azîz-i Mâşâze lakabıyla bilindiğini belirten kişidir.³⁷ *Mesâbîh* nüshasındaki bilgiler ile kendisine ait bir kırk hadis derlemesinde verdiği bilgiler dışında, tabakat ve teracim eserlerinde hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.³⁸ *Mesâbîh* nüshasındaki kayıtlar, ona ilişkin kişisel mahiyette önemli ayrıntılar barındırır ve hem öğrencilik hem de hocalık sürecinin farklı kesitlerine ortak olabilme fırsatı sunar. Bu çerçevede paylaşılabilir ilk kayıt, nüshanın kapak sayfasında kitap künyesi ve kendi temellük kaydının altına düştüğü ve diğer kayıtların da kendisi merkezli okunabilmesine imkân tanıyan şu nottur:

Mesâbîh kitabını; el-İmâmu'l-Fâdil el-Kâmil el-Muhakkık el-Mudekkık Zubdetu Efadili'l-Mute'ahhirîn Sultânu'l-Muhaddisîn Sirâcu'l-Mille ve'd-Dîn Ebu Hafs Ömer b. Alî b. Ömer el-Kazvîni'ye okumam -Allah, onun ömrünü uzatıp hayatının bereketinden

35 el-Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, Sivas Yazma, no.13, v.236b.

36 Müstensihin, istinsahı hususen de *Mesâbîh* istinsahını meslek haline getirmiş olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Nitekim *Mesâbîh*'in bir nüshasını 763 Muharrem'inin 11'i Çarşamba günü (10 Kasım 1361) Tebriz'de Fahriyye Medresesi'nde ve Mescidi'nde istinsah eden Hâcî Şâh b. Mahmûd b. Mes'ûd el-Urdubâzî et-Tebrîzî, ferağ kaydında yaşının yetmiş aştığını ve gençliğinden itibaren sayamayacağı kadar çok kez *Mesâbîh*'i istinsah ettiğini ifade etmektedir. Bkz. el-Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, Yazma Bağışlar, no.2012, v.271a.

37 el-Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, Feyzullah, no.540, v.5a.

38 Kırk hadis derlemesi başka biri eliyle istinsah edilmiş olup, müellifin ismi zahriyede Ebû'l-Fadl el-Hasen b. Mahmûd er-Recâ'îni el-İsbehânî, dibacede ise Ebû'l-Fadl el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd er-Recâ'îni el-İsbehânî olarak yazılıdır (*Kitâbu'l-Erbe'ün*, v. 1a-b). *Mesâbîh* nüshasında ve kırk hadis derlemesinde, künye bilgisi bakımından değişiklik gösteren tek husus el-İsfahânî nisbesinden önce zikrettiği er-Recâ'î veya er-Recâ'îni şeklinde nisbedir. Bunun ilk tahlilde yazım yanlışlığı olduğu düşünülebilir; ancak Yâkût el-Hamevî'nin, er-Recâ ve Reccân şeklinde iki ayrı yerleşim yerinden söz ediyor oluşu her iki ihtimale de belirli ölçüde imkân tanır. Bunlardan er-Recâ, Serahs şehrinin köylerinden bir köydür (el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, 3/27). el-Hamevî, Reccân'ın muhtemelen Ehvaz ile Faris arasında kalan Errecân olduğunu, burasının er-Recân veya Errecân olarak da telaffuz edildiğini belirtir (el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, 3/28). el-Hamevî'nin er-Recâ'dan bahsederken verdiği bir bilgi önemlidir. O, vaiz ve İsfahân'a yerleşmiş olan Abdurraşîd b. Nâsir er-Recâ'î'nin de buraya mensup olduğunu belirtir. Azîz-i Mâşâze'nin *Mesâbîh* nüshasına düştüğü kayıtlardan birinde künyesini “el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd b. Abdulhamîd b. Abdurraşîd” olarak verdiği dikkate alındığında, el-Hamevî'nin bahsettiği Abdurraşîd er-Recâ'î'nin Azîz-i Mâşâze'nin büyük büyük dedesi olma ihtimali yüksektir. Bu durumda onun künyesini er-Recâ'î olarak tespit etmek daha doğrudur. Nitekim *Mesâbîh* nüshasındaki mülkiyet kaydında künyesini açık bir biçimde er-Recâ'î olarak kaydetmiş olması bunu teyit eder.

Müslümanları faydalandırın- 734 Rebîulevvel'inin 24'i (3 Aralık 1333) Cumartesi günü ikinci namazı sonrasında Bağdat'da Halife Camii'inde -Allah buraları korusun- başladı. Ben Azîz-i Mâşâze olarak meşhur Ebu'l-Fadl el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd er-Recâ'î'yim. Allah bu yaptığımdan kendisi, Muhammed ve ashabı aşkına iki cihanda beni faydalandırın.³⁹

Azîz-i Mâşâze'nin Bağdat'ta *Mesâbih* merkezli tahsilinin belki de ilk günü düştüğü bu not, hem kendisinin hadis ilmi merkezli serüveninin hem de nüshanın kendisiyle birlikte başlayıp Feyzullah Efendi'nin koleksiyonuna kadar uzanan hikâyesinin adeta başlangıç noktasını oluşturur. Bunun da merkezinde *Mesâbih*'i kendisine okuduğu Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Alî el-Kazvîni yer alır.⁴⁰ el-Kazvîni'ye ilişkin birinci elden ve en geniş bilgi kaynağı kendi *Meşyaha*'sıdır. Eserin tahkikli neşrini gerçekleştiren Âmir Hasen Sabrî, *Meşyaha*'yı merkeze almak suretiyle onun hayatı, hocaları, öğrencileri ve yaşadığı dönemdeki ilmî konumunu kapsamlı bir şekilde ortaya koyar. Buna göre Sirâcuddîn el-Kazvîni 683 (1284-1285) tarihinde Kazvin'de doğar ve Vasıt'ta yetişir. Daha sonra ilim tahsili kastıyla geldiği Bağdat'a yerleşir; burada çeşitli eğitim kurumlarında müderrislik yapar. Ayrıca uzunca bir süre Bağdat'ta vaizlik ve Halife Camii'nde imamlik görevlerinde bulunur. Birkaç kez hac kastıyla Hicaz'a gitmesi dışında 750 (1349-1350) yılındaki vefatına kadar da Bağdat'ta kalır.⁴¹ Kazvîni, yaşadığı dönemde ve sonrasında Irak'ın müsnidi, Bağdat'ın muhaddisi olarak şöhret bulur; pek çok bölgeden çok sayıda öğrenci ondan rivayette bulunmak amacıyla Bağdat'a gelir. Bunda onun, yaşadığı dönemde âlî isnatların tek başına rivayet hakkına sahip olmasının doğrudan bir rolü söz konusudur.⁴² Sabrî, farklı kaynaklardan tespit edebildiği kadarıyla kendisinden tahsilde bulunan on altı kişinin ismini sıralar.⁴³ Bunlar içerisinde en dikkat çeken isimler, meşhur seyyah İbn Battûta (ö. 770/1368-1369), İlhanlı veziri meşhur Reşîduddîn Fazlullah'ın oğlu Giyâsuddîn Muhammed ve dilci Mecduddîn el-Fîrûzâbâdi'dir (ö. 817/1415).

Azîz-i Mâşâze de Sirâcuddîn el-Kazvîni'nin öğrencileri listesine eklenmesi gereken bir isimdir. *Mesâbih*'i el-Kazvîni'ye okumuş ve ondan kapsamlı bir icazet almıştır. Hatime kısmının hemen karşı yaprağına el-Kazvîni'nin kendi hattı ile kaleme aldığı uzunca icazet, Azîz-i Mâşâze'nin hadis merkezli meşguliyetinin taçlanması olduğu kadar aynı zamanda *Mesâbih* nüshasını da taçlandıran ve sonraki dolaşım hikâyesini anlamlandıran önemli bir kayıttır. İcazetin, başlangıç kısmı şu şekildedir:

39 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.5a.

40 Azîz-i Mâşâze'nin tahsil gördüğü el-Kazvîni'nin aynı dönemde yaşamış, benzer lakap ve nispetlere sahip, ez-Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'ına yazdığı *el-Keşf* isimli haşiye ile şöhret bulan tefsir alimi Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahmân el-Fârisî el-Kazvîni (ö. 745/1344) ile karıştırılmaması gerekir. Bu ikinci isim hakkında bilgi için bkz. ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirin*, 2/7; el-Adanavî, *Tabakâtu'l-Mufessirin*, 1/380-381.

41 el-Kazvîni, *Meşyeha*, "Muhakkikin Girişi," 11-19.

42 el-Kazvîni, *Meşyeha*, "Muhakkikin Girişi," 23.

43 el-Kazvîni, *Meşyeha*, "Muhakkikin Girişi," 16-18.

el-İmâm Muhyî's-Sunne Zahîruddîn Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî'nin -Allah ona rahmet eylesin- hadise dair *el-Mesâbih* isimli kitabının tamamını, bu nüshadan hareketle ve benim kendi elimde bana ait nüsha ile mukabele ederek -o okuyor ve tashih ediyordu, sorumluluk ona aittir- el-Mevlâ'l-Mu'azzam, el-Fakîhu'l-Mukerram, el-Uşûliyyu'l-Mufahham, el-Edîbu'l-Mukavvam Azîzu'l-Mille ve'l-Hak ve'd-Dîn Ebû'l-Fadl el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd er-Recâ'î el-İs-behânî -Allah Teala ona güzel ahlak ve yolların en şerefliğini tutmayı nasip etsin- en sonuncusu 734 senesinin Allah'ın en güzel aylarından olan mübarek Receb ayından beş gün geçmişken (12 Mart 1334) Cumartesi günü olmak üzere oturumlar halinde Bağdat'ta Halife Camii'nde bana okudu.⁴⁴

Mesâbih merkezli bu icazet, Azîz-i Mâşâze'nin *Mesâbih*'i Bağdat'ta Halife Camii'nde çeşitli oturumlar halinde el-Kazvîni'ye okuduğunu ve onun nüshasıyla metnin mukabelesini yaptığını belgeler. Her ne kadar *Mesâbih* merkezde olsa da icazetin devamında başta el-Kazvîni'nin derlemeleri olmak üzere uzunca bir eser listesi zikredilir ve Azîz-i Mâşâze'ye bütün bunların hepsi için rivayet izni verilir. Azîz-i Mâşâze, *Mesâbih*'i kendisi ve kendi nüshasından hareketle okur; fakat diğer eserleri el-Kazvîni'nin kıraatıyla dinler. Azîz-i Mâşâze'nin tamamını dinledikleri arasında el-Kazvîni'nin kendi telifleri ve derlemeleri dışında şunlar yer alır: “Merhametliler (var ya)! Rahman onlara merhamet eder. Siz yerdekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin.” şeklindeki hadisinde *teselsul bi'l-evveliyye*⁴⁵ şartı olması kaydıyla Şihâbuddîn es-Suhreverdi'nin (ö. 632/1234) *Meşyaha*'sının tamamı;⁴⁶ iki tarikten muselsel bir hadis ve el-Kazvîni'nin buna dair ifadesini (*kelâm*), el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *sulâsiyyâtını*, et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) bir *sulâsîsini*, Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863-864) ve ed-Dârimî'nin (ö. 255/869) *sulâsiyyâtlarını* ihtiva eden cüzün tamamı; ravilerinden birisinin Abdulkâdir el-Cîlî (ö. 561/1166) olması bakımından *el-Cuz'u'l-Kâdirî* olarak da bilinen Ebû Alî İbn Şâzân'ın (ö. 425/1034) küçük *Meşyaha*'sını ihtiva eden cüzün tamamı,⁴⁷ hepsi de muselsel beş hadisin tamamı, Ebû Muhammed el-Hevî'nin (ö. 414/1023-1024) *Derecâtu't-Tâ'ibîn*'inin tamamı,⁴⁸ el-Kazvîni'nin şeyhi Reşîduddîn Muhammed b. Ebî'l-Kâsım'ın (ö. 707/1307) *subâ'ıyyâtının* tamamı, Ebû'l-Futûh Muhammed et-Tâ'î el-Hemedânî'nin (ö. 555/1160) *el-Erbe'un et-Tâ'ıyye*'sinin tamamı.⁴⁹ el-Kazvîni, bütün bu saydıklarının hepsinin 734 Cemâziyelevvel'i ve Cemâziyelâhir'inde (Ocak-Mart 1334) Musallâ'daki Halife Camii'nde gerçekleştirdiğini kaydeder; ayrıca bunların

44 el-Begavî, *Mesâbihü's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.242a.

45 *Muselsel bi'l-evveliyye* şeklinde de nitelenen bu kavram teknik bir hadis terimi olup senedindeki bütün ravilerin, hocalarından almış oldukları ilk hadis olma özelliği bulunan hadisleri ifade etmektedir. Bkz. Abdullah Aydın, *Hadis İstıslahları Sözlüğü*, 239.

46 Krş. el-Kazvîni, *Meşyeha*, 343-347.

47 el-Kazvîni, kendi *Meşyaha*'sında, İbn Şâzân'ın bir hadisini barındıran bir cüzden söz eder ve bu cüzün, Abdulkâdir el-Cîlî tarafından rivayet edildiği için *el-Cuz'u'l-Kâdirî* olarak bilindiğini söyler. el-Kazvîni, *Meşyeha*, 297-297. İbn Şâzân'ın küçük *Meşyaha*'sı ile bu cüz aynı değildir. Muhtemelen icazetin yazımı sırasında birkaç kelimelelik bir eksiklik yapılmış olmalıdır.

48 Krş. el-Kazvîni, *Meşyeha*, 293-294.

49 Krş. el-Kazvîni, *Meşyeha*, 328.

hepsinin başlangıçlarında senetlerinin mevcut olduğunu belirtip tekrar zikretme ihtiyacı duymaz. Ancak *Mesâbih* için sahip olduğu rivayet senetlerini icazetin sonunda tek tek sıralar.⁵⁰ İcazetin en sonunda da kendisinin rivayet hakkına sahip olduğu bütün eserleri kendisinden rivayet etme iznini Azîz-i Mâşâze'ye verdiğini belirtir.⁵¹

Azîz-i Mâşâze, nüshanın zahriyesindeki notunda, *Mesâbih*'i el-Kazvîni'ye 24 Rebûlevvel 734 (3 Aralık 1333) tarihinde okumaya başladığını belirtmiştir; okumanın bitiş tarihi ise icazette 5 Recep 734 (12 Mart 1334) olarak kayıtlıdır. Bu durumda, *Mesâbih*'i iki buçuk ay kadar bir sürede el-Kazvîni'ye okuduğu görülür. el-Kazvîni'nin *Mesâbih* dışındaki eserlerin ve rivayetlerin Cemâziyelevvel ve Cemâziyelâhir aylarında kendisinden dinlendiğini belirtmesi, iki buçuk ayın sadece *Mesâbih* okumasıyla geçmediğini gösterir. Nitekim nüshanın başlangıçtaki vikaye sayfalarından birinde *enbe'enâ* lafzıyla el-Kazvîni'den gerçekleştirilmiş bir rivayeti söz konusudur ki bunun için 6 Cemâziyelâhir 734 (12 Şubat 1334) tarihini vermiştir.⁵²

Azîz-i Mâşâze'nin Bağdat'ta el-Kazvîni'nin yanında, iki buçuk ay boyunca verimli bir tahsil süreci geçirdiği ve pek çok metni ondan dinlediği görülür ki bu durum bir *Mesâbih* tahsilinin, sadece *Mesâbih* tahsilinden ibaret olmadığını ortaya koyar. Yine de bu verimli sürecin merkezinde *Mesâbih* okumasının yattığını göz ardı etmemek gerekir. Azîz-i Mâşâze'nin yanında getirdiği ve el-Kazvîni'den okumak istediği, nihayetinde okuduğu ve icazetini aldığı metin *Mesâbih*'tir. el-Kazvîni icazette Azîz-i Mâşâze'nin oturumlar halinde *Mesâbih*'i kendisine okuduğunu belirtmiş, ancak sadece son oturumun tarihini zikretmiştir. İki buçuk ay sürdüğü hesaplanabilen bu okumanın kaç oturum halinde gerçekleştiği ise icazette kayıtlı değildir. Bu noktada şanslı olduğumuzu belirtmek gerekir, zira Azîz-i Mâşâze büyük bir düzenlilik ve ciddiyetle bu oturumları bir liste halinde kayıt altına almıştır. Bu listenin başlangıcına ise onun şu notu düştüğü görülür:

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Rabbim ilmimi artır. Mümin kullarının pek çoğundan beni faziletli kılan Allah'a hamd, salat ve selam onun elçisi, [iman nurundan yüzleri] parlayanların önderi, nebilerin ve rasullerin en faziletlisi Muhammed'in, temiz ve pak alinin ve ashabının üzerine olsun. Yüce Allah'ın rahmetine muhtaç, Azîz-i Mâşâze olarak bilinen bu fakir Ebû'l-Fadl el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd b. Abdulhamîd b. Abdurraşîd er-Recâ'î el-İsfahânî -Allah onun ayıbını örtsün- der ki: Muh-yî's-Sunne ve Kudvetu'l-Ummeh el-İmâm el-Allâme Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî'nin -Allah onun kabrini nurlandırın- telifi olan *Kitâbu'l-Mesâbih*'in tamamını bu mübarek nüshadan hareketle şeyhimiz, efendimiz, dayanağımız ve dostumuz, dünya imamlarının imamı, İslam'ın şeyhlerinin şeyhi, muhad-dis Sirâcu'l-Mille ve'd-Dîn Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ömer el-Kazvîni'ye -Allah uzun süre onun varlığından ve bereketinden Müslümanları faydalandırsın- anlama, düşünme ve tashih odaklı bir okuma ile ve bu nüsham ile onu elindeki nüshayı karşılaştırmak

50 Krş. el-Kazvîni, *Meşyeha*, 320-325.

51 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.242a.

52 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.2b.

suretiyle altmışaltı oturum halinde okudum. Başlangıcı 734 Rebîulevvel'inin 24'ü (3 Aralık 1333) Cumartesi günü, bitimi de aynı yılın Receb'inin 5'i (12 Mart 1334) Cumartesi günü Bağdat'da Musallâ'da bulunan Halife Camii'nde idi. Bu okumayı, aşağıdaki zikri gelecek olan kadri yüce dostlar, saygın efendiler ve salih imamlar dinlediler. Allah onların faziletini daim kılsın.⁵³

Azîz-i Mâşâze, *Mesâbîh* okumasının altmışaltı oturum halinde gerçekleştiğini belirtir ve her bir oturumda metnin hangi aralıklarının okunduğunu, okumanın nerede ve ne zaman gerçekleştiğini ayrıntılı olarak zikreder. Ancak bundan daha önemlisi her bir oturuma kimlerin katıldığını da not eder. Liste, Azîz-i Mâşâze'nin ders arkadaşlarına veya bu ders vesilesiyle tanışma fırsatı bulduğu çok sayıda kişinin ismine vakıf olabilmeyi sağlar. Derse katılanlara dair getirdiği betimlemeler, kişilerin sosyal statülerine açıklık getirdiği kadar aynı zamanda Acem coğrafyasından Bağdat'a tahsil amacıyla birlikte geldiği yakın arkadaşlarını tespitte de imkân tanır. Derse katılanlar çocuk ise veya Arapça konuşma bilgi ve becerisine sahip değilse bunları, dersin ancak belirli bir kısmına yetişebilmiş kimselerin ne kadarını çıkardıklarını veya ne kadarına yetiştiklerini dahi not eder. Örnek oluşturması bakımından oturumlardan bazılarının bilgilerini⁵⁴ burada zikretmek mümkündür:

1. Oturum: 734 Rebîulevvel'inin 24'ü (3 Aralık 1333) Cumartesi günü ona kitabın başından *Bâbu'l-Kebâ'ir* ve *Alâmâti'n-Nifâk*'a kadar okudum. Bu oturumu meşayih soyundan gelen Nizâmuddîn Ebû Yezîd b. eş-Şeyh el-Muhaddis Sadruddîn İbrâhîm b. el-İmâm Şeyhu'l-İslâm Sa'duddîn Muhammed İbnu'l-Mu'eyyed el-Hamevî, el-Muderris eş-Şeyh Fahruddîn Muhammed b. el-E'az (?) es-Suhreverdî, Şerefuddîn Mes'ûd b. el-Abbâd el-Kûfî, Şeyhzâde el-Hamevî'nin arkadaşı olan ve Arapça anlamayan Fahruddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh el-İsferâyînî de dinledi.
7. Oturum: Yılın Rebîussânî'sinin 2'si (11 Aralık 1333) Cumartesi günü *Kitâbu's-Salât*'tan *Bâbu'l-Mesâcid* ve *Mevâdi'is-Salât*'a kadar ona zikri geçen camide okudum. Bunu Bahâ'uddîn Cemşîd, Nûruddîn Ebû Yezîd el-Vâ'iz, Bedruddîn el-Hûşnâmî sema yoluyla dinledi ve bu üçü kendi nüshalarıyla mukabele etti.
15. Oturum: Ayın 11'i (10 Aralık 1333) Pazartesi günü *Bâbu Salâti'l-Havf*'tan *Kitâbu'l-Cenâ'iz*'e kadar ona okudum. Bunu Mevlânâ Nûruddîn Ebû Yezîd el-Vâ'iz, Mevlânâ Bahâ'uddîn Cemşîd, Bedruddîn el-Hûşnâmî, Şerefuddîn İbnu'l-Hayyât, daha önce zikri geçen Nûruddîn Nûh el-Îkî ve oğlu Tâcuddîn Alî, Asîfuddîn Muhammed, el-Mevlâ el-Mu'azzam Dustûru'l-Vuzerâ' Mevlânâ Zahîruddîn Alî b. Muhammed et-Tusterî'nin

53 el-Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, Feyzullah Efendî, no.540, v.242b.

54 Esasen bu listenin hadis ilmi açısından hatırı sayılır miktarda önemli ayrıntı barındırdığını ve müstakil bir tetkiki hak ettiğini vurgulamak gerekir.

oğlu Gıyâsuddîn Abdurrahmân ve her ikisinin hocası Nizâmuddîn İlyâs b. Ahmed b. İlyâs el-Urdubâzî, Şerefuddîn İsmâîl b. Abdillâh b. Ömer el-Fârûkî, el-Hâc Mahmûd eş-Şa'î, el-Hâc Muhammed ed-Dehistânî'nin azatlığı Abdumelik b. Abdillâh da dinledi. Bu gün cemaat, Şeyhu'l-Enâm Allâme Sirâcu'l-Mille ve'd-Dîn'in kiraatıyla, şartına uygun olarak muselsel hadis dinledi.

19. Oturum: Ayın 18'i (27 Aralık 1333) Pazartesi günü *Bâbu Efdali's-Sadaka*'dan *Bâbu Leyleti'l-Kadr*'a kadar ona okudum. Bunu Nûruddîn Ebû Yezîd, Kemâluddîn el-Errânî el-İsfahânî, Zeynuddîn Ma'rûf, Şerefuddîn İbnü'l-Hayyât ve kardeşi Alâ'uddîn Ebû Bekr, Sadruddîn Abdulvehhâb b. Kutbuddîn Şeyhu'l-İslâm Abdulganî b. el-Hâfız el-İmâm Ebû'l-Alâ' el-Hemedânî el-Muhaddis'in çocukları Şerefuddîn Alî ve Zekiyyuddîn el-Hasen gibi dostlar ile, Mevlânâ Muvaffakuddîn et-Tabîb ve oğlu dinledi. Bahâ'uddîn Cemşîd *Bâbu Teberriyeti's-Savm*'dan oturumun sonuna kadar dinledi. Mevlânâ Bedruddîn el-Hûşnâmî ise bu oturumdaki ilk babı kaçırdı.
26. Oturum: Ayın 28'i (6 Ocak 1334) Perşembe günü *Bâbu mâ yectenihubu el-Muhrim*'den *Kitâbu'l-Buyû*'a kadar. Bunu Nizâmuddîn⁵⁵ Ebû Yezîd el-Vâ'iz, Bedruddîn el-Hûşnâmî, Zeynuddîn Ma'rûf, Nizâmuddîn Abdurreşîd b. Mahmûd b. Ahmed eş-Şîrâzî, Hamd [Ahmed ?] b. Abdulhamîd b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî, Şerefuddîn Ahmed b. el-Hayyât eş-Şerâ'î ve takriben on bir yaşındaki oğlu el-Hâc Şemsuddîn Muhammed, Şemsuddîn Ebû'l-Ganâ'im b. Kemmûne -oturumun ilk kitabını kaçırdı- ve es-Sûfî el-İsfahânî olarak meşhur Safiyyuddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed de dinledi.
34. Oturum: Ayın 9'u (16 Ocak 1334) Pazartesi günü *Bâbu'n-Nafakât ve Hakkî'l-Memlûk*'ten *Kitâbu'l-Kisâs*'a kadar. Bunu Nizâmuddîn Ebû Yezîd el-Vâ'iz, Bahâ'uddîn Cemşîd ve amcasının oğlu Zeynuddîn Ma'rûf, Bedruddîn el-Hûşnâmî, Şerefuddîn ve oğlu Muhammed, el-Hâc Ramazân, Sadruddîn el-Hâfız (?), el-Emîr Safiyyuddîn Ebû Yezîd b. es-Sâhib el-Mu'azzam Şerefuddîn Abdurrahmân et-Tebrîzî es-Sâvî, Mevlânâ Ziyâ'uddîn Muhammed b. Abdillâh el-Merendî, Mevlânâ Muhyiddîn Abdullah b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Assâl el-Merâğî ve başkaca çok sayıda kişi dinledi. eş-Şeyh'in nüshasından başka, altı kişinin elinde nüsha mevcuttu, bu nüsha ise yedinciydi.
46. Oturum: Cemâziyelevvel'in sonu (6 Şubat 1334) Pazar günü. *Kitâbu'l-Tib ve'r-Rukâ'*dan *Kitâbu'l-Âdâb*'a kadar. Bunu Nizâmuddîn Ebû Yezîd el-Vâ'iz,

55 Önce Nizâmuddîn olarak yazmış, üstüne Nûruddîn kaydı düşmüştür.

Bahâ'uddîn Cemşîd, Bedruddîn el-Hûşnâmî, Ramazân, Fahrüddîn Ahmed ve oğlu Humâmuddîn Abdulvehhâb, Şerefüddîn Ahmed el-Hayyât eş-Şerrâ'î -oğlu olmadan-, el-Emîr Alî el-Hatîb, Nizâmuddîn Yahyâ el-Argiyânî dinledi.

Altmış altı oturumun tamamına Azîz-i Mâşâze'nin gözünden ortak olabilmeyi sağlayan bu liste, aslında bir semâ kayıdır. Hadis ilmi söz konusu olduğunda yazma eserlerde çok sayıda semâ veya kıraat kaydı örneğiyle de karşılaşmak mümkündür; bunlar çoğunlukla okuma bittikten sonra okumanın tamamında veya bir kısmında bulunan kişilerin art arda isimlerinin listelendiği kayıtlardır. Ancak Azîz-i Mâşâze'nin listesi, altmışaltı oturumun her birini detaylı bir biçimde betimleyen bir ders günlüğü niteliği taşır. Liste dikkatle incelendiğinde bütün oturumlarda hazır olan tek kişinin Azîz-i Mâşâze olduğu görülür. Bu ise, altmışaltı oturumluk *Mesâbih* okumasının merkezinde onun yer aldığını, hatta belki onun için planlanmış olabileceğini düşündürür. Diğer isimler ise değişen oranlarda oturumlara katılmışlardır; bazı kişilerin sadece bir veya birkaç oturuma katılmış olmaları, el-Kazvî'nin meclislerinde bir ilim tahsilinden ziyade teberrüken buldukları izlenimi uyandırır. Nitekim oturumlara katılan bazı kişiler için “Arapça anlamayan” şeklinde niteleme bulunması bunu teyit eder. Bir bütün olarak bakıldığında oturumlarda hatırı sayılır oranda İran bölgesinden isim mevcuttur. Bunların Azîz-i Mâşâze ile önceden tanışıp tanışmadıkları, Bağdat'a onunla birlikte gelip gelmedikleri veya tümüyle Bağdat'ta tanışıp tanışmadıkları meçhuldür. Benzer şekilde onun burada tanıştığı kişilerle tahsil sonrası süreçte irtibat halinde olup olmadığı da bilinmez. Ancak onun derse katılan kişiler arasında ders öncesi süreçte var olan bağı, zaman zaman vurguladığı görülür. Örneğin ilk oturuma katılan Fahrüddîn Mes'ûd b. Ömer et-Tebrîzî'nin, oturumun muhtemelen asıl katılımcılarından biri olan Şeyh Sadruddîn İbrâhîm el-Hamevî'nin arkadaşı olduğunu kaydedilir.⁵⁶ Benzer bir durum “Mevlânâ” lafzıyla nitelediği kişiler bağlamında kendisi için de geçerli olmalıdır. Bahâ'uddîn Cemşîd b. Alî et-Tebrîzî, Bedruddîn Muhammed b. İsâ el-Hûşnâmî et-Tebrîzî, Nûruddîn Ebû Yezîd b. Mahmûd b. İshâk el-Cîlî, Nûruddîn Ebû'l-Mekârim Nûh b. Hibetullah el-Îkî eş-Şîrâzî, Kemâluddîn Ebû Bekr b. Kemâluddîn el-Hıdr el-İsfahânî el-Errânî gibi isimler onun birden fazla kez “Mevlânâ” nitelemesini kullanarak listesinde isimlerine yer verdiği kişilerdir. El-Hamevî, el-Mevsilî, el-Bağdâdî gibi Arap coğrafyasına mensubiyet ifade eden nispetlere sahip kişiler söz konusu olduğunda Azîz-i Mâşâze'nin Mevlânâ nitelemesini kullanmadaki tereddüdü, tersinden bakıldığında kullandığı kişilere karşı -en azından aynı bölgeden gelmiş olma bakımından- bir yakınlık hissettiğini gösterir.

Azîz-i Mâşâze, listenin en sonunda bu kez Sirâcuddîn el-Kazvî'nin kıraatıyla gerçekleşmiş yedi oturumluk ikinci bir okumadan söz eder. Bu okumanın oturumlarını ilkinde olduğu gibi ayrıntılı bir biçimde tavsif etmez, sadece ikinci okumaya katılan kişilerin kendisi dâhil isimlerini sıralar.⁵⁷ Her iki okumaya dair Azîz-i Mâşâze'nin sunduğu bilgiler, gerçek-

56 el-Begavî, *Mesâbihü's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.242b.

57 Bir satırı silinmiş olduğu için iki kişinin ismi okunamaz durumdadır; okunabilenler ise sırasıyla şunlardır: el-

ten takdire şayandır. Nüshanın sonraki süreçte kıymet görmesinin belki de en büyük nedeni bu iki okumaya ilişkin sondaki listedir. Nitekim listenin en başına Türkçe olarak düşülmüş

Hîn-i ta'limde her derse hâzır olan fuzalânın tafsilidir. Ve iki def'a sâhib-i kitâb ta'alum ve istimâ'dan gayri on def'a muâsırı ulemâya ta'limi hitâm-ı kitâbda olan on iki yerde belağa el-fulân ve el-fulân deyü hattı ile ta'likinden zâhirdir. Gaflet olunmıya.

şeklindeki not bunun bir yansıması niteliğindedir. Burada sâhib-i kitâb olarak atıfta bulunan kişi kuşkusuz Azîz-i Mâşâze'dir; bu not ayrıca onun nüshadaki izlerinin sadece el-Kazvîni'nin yanındaki tahsil sürecinde aldığı notlardan ibaret olmadığını, yanı sıra kendisinin de nüshayı okuttuğunu ima eder.

Gerçekten de hatime sayfasında *belağa* veya *kara'e* ibaresiyle başlayan el-Hasen b. Mahmûd imzasıyla Azîz-i Mâşâze'ye ait çok sayıda kayda tesadüf edilir. Bunlar en az nüshanın sonundaki icazet kaydı ve liste kadar önemlidir, çünkü onun Bağdat'ta el-Kazvîni'nin yanındaki tahsili sonrası yürüttüğü hocalık vazifesine de ışık tutar. Üstelik bunların bazılarında tarih ve mekân bilgisinin paylaşılmış olması, Azîz-i Mâşâze'nin, dolayısıyla da *Mesâbih* nüshasının sonraki hikâyesini tespitte de imkân tanır. Oldukça küçük bir hatla yazıldıkları ve zamanla silikleştiği için hepsi tam olarak okunamayan bu notlar -hiç okunamayan bir not dışında- kronolojik olarak şu şekildedir:

Mevlânâ, Seyyidunâ el-Îmâmu'l-A'zam el-Efdal el-A'lem, Kudvetu'l-Ulemâ'i'l-Muhakkikîn Sadru'l-Mille ve'd-Dîn Ömer Mâşâze, *el-Mesâbih*'i en sonuncusu 737 Zilhiccesi'nin sonunda (29 Temmuz 1337) olmak üzere oturumlar halinde, dedesi el-Kutbu'l-Ârif Alâ'u'l-Mille İsmâîl Mâşâze'ye ait Hankâh'ta bana okudu. Bunu oturumların çoğuna katılmak suretiyle amcasının oğlu el-Îmâmu'l-Kâmil Cemâluddîn Me'sûd da dinledi. Bunu zikri geçen tarihte el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd er-Recâ'î yazdı.⁵⁸

Mevlânâ ve Seyyidunâ el-Îmâmu'l-Âlim el-Fâdil ... (?) Mecdu'l-Mille ve'd-Dîn İsmâîl el-Errânî'nin -Allah onun faziletlerini daim eylesin.- bana kıraatı, kitabın sonuna kadar geldi. Bu 743 Cemâziyelâhîr'inin 10'unda (10 Kasım 1342) Kâtib Ahmed'in (?) ismiyle müsemma Dâru'l-Hadîs'te gerçekleşti. Bunu muhaddis el-Hasen b. Mahmûd yazdı.

Bu mübarek kitabı başından sonuna kadar İsfahan Eski Cami Mescid'inde minber ve mihrabın bulunduğu yerde 748 Ramazan'ında (Aralık-Ocak 1347-1348) bir kez daha okuttum. Ben aciz kul muhaddis el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecîd'im.

Îmâmu'l-Âlim Bahâ'uddîn Ebû'l-Mecd Muhammed b. Bedru'l-İslâm Safiyyuddîn Mahmûd b. Celâluddîn Muzaffer el-Kureşî ve oğlu Şemsuddîn Muhammed, el-Îmâm, Kâdî Tebrîz Fahrüddîn Mahmûd b. Kıvâmuddîn Muhammed b. Ziyâ'uddîn Abdulazîz ..(?) et-Tebrîzî, es-Sâhibu'l-Mu'azzam Abdullah b. Abdulmecîd b. Mecdüddîn Muhammed b. İzzüddîn Abdulmecîd el-Kureşî, el-Îmâmu'l-Âlim el-Fâdil İmâmüddîn Şeyh Alî b. Şihâbüddîn Mubârekşâh b. Şerefüddîn Ebî Bekr es-Siddîkî es-Sâvecî, el-Îmâm Bahâ'uddîn Cemşîd b. Muvaffaküddîn İsmâîl b. Ebî Mansûr et-Tabîbî, el-Îmâm el-Hâc Kutbüddîn olarak bilinen Şemsuddîn Muhammed, el-Îmâm Tâcüddîn Ebû'l-Alâ' Sa'îd b. Ebî'l-Hasen b. Mutahhar b. Mahfûz b. Ebî'l-Alâ' el-Abbâsî el-Huzâ'î ve Mevlânâ el-Îmâm Nûruddîn Ebû Yezîd el-Vâ'iz. Bkz. el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.243b.

58 Notun hemen kenarına muhtemelen sonradan "Bu kişi, bu kitabı bende okuyan ilk kişidir." şeklinde bir ilave bilgi eklenmiştir.

Mevlânâ, el-İmâmu'l-Âlim el-Fâdıl, Muhyî'l-Mille ve'd-Dîn (?) Ahmed, *Mesâbih*'in tamamını en sonuncusu 765 Cemâziyelevvel'inin 27'si (?) (2 Mart 1364) Cumartesi günü kuşluk vaktinde olmak üzere oturumlar halinde bana okudu. Bunu kardeşi el-İmâmu'l-Âlim el-Kâmil Asflu'l-Mille Mahmûd (?) da dinledi. Allah her ikisinin faziletlerini daim eylesin. Bunu muhaddis el-Hasen b. Mahmûd zikri geçen tarihte ... (?) Dârü'l-Hadis'inde yazdı.

es-Seyyidu'l-Âlim es-Zâhid el-Mutedeyyin ... (?) Kudveti'l-Gurreti't-Tâhirîn Şerefü'l-Mille ve'd-Dîn Muhammed b. es-Seyyid Tâcuddîn Ca'fer b. Şerefuddîn Hamza et-Tabâtabâ el-Huseynî'nin -Allah seyyidliğini daim eylesin.- bu aciz kul muhaddis el-Hasen b. Mahmûd'a kıraatı 766 Cemâziyelâhir'nin 2'si (24 Şubat 1365) Pazar günü, yarısı ... (?) Dârü'l-Hadis'inde olmak üzere buraya kadar geldi.

Mevlânâ Cemâl el-Enduvânî, 767 Cemâziyelâhir'inde (Şubat-Mart 1366) Kevkebiyye Dârü'l-Hadis'inde *Mesâbih* kitabının sonuna kadar geldi. ... (?). Bunu muhaddis el-Hasen b. Mahmûd yazdı.

Mevlânâ el-İmâmu'l-Âlim el-Fâdıl Tâcu'l-Mille ve'd-Dîn Mahmûd el-Yezdî'nin (?) -Allah faziletlerini daim eylesin.- Allah'ın rahmetine muhtaç bu aciz kula okuması buraya kadar geldi. Bunu el-Hâc Muhammed es-Siddikî el-Medînî, eş-Şeyh Muhammed b. Ömer el-Yezdî (?) ve Mevlânâ Mecduddîn Alî (?) b. Muhammed b. Sâlih el-Kummî de dinledi. Bu 767 Zilkade'sinin 15'inde (24 Temmuz 1366) Cuma günü namazdan sonra İsfahan Cami Mescid'inde gerçekleşti. ... (?). Ona bu kitabın tamamını bu fakirden rivayet etme izni verdim. Bunu muhaddis el-Hasen b. Mahmûd yazdı.⁵⁹

es-Seyyidu'l-Mu'azzam el-Âlim el-Fâdıl el-Mufahham Mefharu'l-Berr, Kudvetu'l-Gurreti't-Tâhirîn Zeynu'l-Mille ve'd-Dîn Ebû'l-Me'âlî ... (?) el-Hasen b. eh-Hasen el-Huseynî, *Mesâbih*'i başından sonuna kadar, en sonuncusu 767 Zilhicce'sinin son günü (6 Eylül 1366) olmak üzere oturumlar halinde İsfahan'da Kevkebiyye Dârü'l-Hadis'inde bana okudu. Allah ona ve ailesine (?) mağfîret etsin. Bunu muhaddis el-Hasen b. Mahmûd yazdı.

Mesâbih kitabını beş yüz öğrenciye Cami Mescid'inde ve Safeviyye Medresesi'nde ... (?) ve Kevkebiyye Dârü'l-Hadis'inde dinlettim. Bu iş, başlangıcı [7]69 Ramazan'ın ilk günü, bitişi de [7]69 Zilkade'sinin 24'ü (11 Temmuz 1368) Pazartesi günü olmak üzere üç ay sürdü. ... (?) Bunu muhaddis el-Hasen b. Mahmûd yazdı.⁶⁰

Bütün bu kıraat ve belağ kayıtları, Azîz-i Mâşâze'nin Bağdat'taki tahsili sonrasında İsfahan'a döndüğünü, çok geçmeden *Mesâbih*'i okutmaya başladığını ve otuz yılı aşkın bir süre çok sayıda kişiye bunu okuttuğunu belgeler. Kayıtlardan anlaşılabilirdiği kadarıyla İsfahan'da ders okuttuğu mekânlar Eski Cami Mescid'i, Safeviyye, Kevkebiyye ve el-Kâtib Ahmed'e (?) nispet edilen Dârü'l-Hadislerdir. Her biri bir veya birkaç şahıs merkezli bu kayıtları kendi nüshasına not etmiştir. Bu haliyle bunları tedrisin bir gereği olarak yazılmış teknik birer not şeklinde değerlendirmek de mümkündür; fakat üç ay süreyle beş yüz öğrenciye *Mesâbih*'i dinlettiğini belirttiği kayıt, Azîz-i Mâşâze'nin kendisi için aldığı otobiyografik

59 el-Begavî, *Mesâbihü's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.241b.

60 el-Begavî, *Mesâbihü's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.241b.

bir nottur. Bu notun aynı zamanda nüsha üzerinde tarihsel olarak onun elinden çıkmış son kayıt oluşu, bu tarihten yani 769/1368 yılından sonra vefat etmiş olabileceğini ve *Mesâbih* nüshasına refakatinin de artık sona ermiş olabileceğini düşündürür.

Azîz-i Mâşâze'nin *Mesâbih* dışında başka metinler okutup okutmadığı meçhuldür; *Mesâbih*'in hatime sayfasındaki kayıtlar onun ömrünü hadis ilmine adanmış bir kimse olduğunu gösterir. Büyük övgüler eşliğinde Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Fîrûzî⁶¹ isimli bir yöneticinin kütüphanesine hediye olarak kaleme aldığını belirttiği kırk hadis derlemesinin dibacesinde dile getirdikleri hem bu adanmışlığın dolaylı bir ifadesidir hem de bu ilmin yaşadığı dönemde yeterince sahiplenilmediği yönünde güçlü bir sitemdir. Dibacede ilmin çok, âlimlerin ise az olduğuna dikkat çeken *Azîz-i Mâşâze* yaşadığı zamandaki âlimlerin çoğunun şariin yasakladığı ve sakındırdığı akli ilimlerle meşgul olmasından, buna karşın emrettiği ve teşvik ettiği nakli ilimlerden yüz çevirmesinden yakındır. Kadri yüce dini ilimleri bir tarafa atıp bunların bilgisinden uzaklaşmaları, onları hiçbir sözü anlayamayacak, ister fer ister asıl olsun hadis ilmini terk edecek hale getirmiştir. Öyle ki bu âlimler, hadis türlerini birbirinden ayırt edecek bir usul bilgisinden yoksun oldukları gibi rical isimlerini ve ulema tabakatını bilme yönünde bir çaba içinde de olmazlar; bu yüzden de güvenilir ravileri zayıf olanlardan ayırt edemezler. *Azîz-i Mâşâze*, dönemindeki ulemanın hadis ilminin makbul ilimlerin en faziletlisi, dünyada ve ahirette faydalı ilimlerin en faydalısı olduğunu da ayırt edememelerinden de hayıflanır.⁶² Onun dibacede dile getirdiği bu hususlar, *Mesâbih* nüshasının zahriyesine Emîru'l-Mu'minîn nitelemesinde bulunarak Ca 'fer es-Sadık'tan naklettiği "Akıl, rubûbiyyetin idraki için değil, aksine ubûdiyyetin yerine getirilmesi için bahşedilmiş bir alettir. Her kim ki bunu rubûbiyyetin idraki için kullanırsa ubûdiyyeti ıskalamış, üstelik rubûbiyyeti de idrak edememiş olur."⁶³ şeklindeki sözle doğrudan kesişir. *Azîz-i Mâşâze*'nin, Hz. Muhammed'in faziletleri, bazı nebilerin vasıfları, iman ve ilgili konular ile vaaz ve nasihat şeklinde dört başlık altında derlediği ve her birinde Ahmed b. Hanbel'den onar hadis sunduğu bu kırk hadis derlemesi, hadis ilminin ihmal edildiğinden yakınan ve bu ilmin baş tacı edilmesini teşvik eden bir kimseden beklenmeyecek ölçüde basit ve yalın bir metindir. Onun sadece kırk hadis derlemesi günümüze ulaşmış olsa, bunun muhtemelen bir yöneticiyle yakınlık kurmak için kısa bir sürede yazılmış bir metin olduğu, bu

61 Bu kişinin kim olduğu belirsizdir, ancak kendisi için kullanılan nitelemelerden hareketle en azından vezirlik makamında bir kimse olduğu öngörüsünde bulunulabilir. *Mesâbih* nüshasının hatimesinde *Azîz-i Mâşâze*'ye ait kayıtlar, onun Bağdat'taki tahsili sonrasında İsfahan'da yaşadığını ve muhtemelen burada vefat ettiğini gösterir. İsfahan bu süreçte bütün Acem coğrafyası gibi siyasi istikrarsızlığın boy gösterdiği bir şehirdir. Ebû Sa'îd Bahâdur Hân'ın (ö. 736/1335) vefatı sonrasında bölge farklı güçler arasında yoğun bir iktidar mücadelesine sahne olur. İsfahan söz konusu olduğunda bunun aktörleri İncûlular ve Muzafferilerdir. *Azîz-i Mâşâze*, Bağdat'tan döndüğü süreçte İsfahan İncûlular hanedanının hâkimiyetindedir. Muzafferiler 758/1357 yılında bu hâkimiyete son verir, sonrasında ise şehir Muzafferiler ile Celâyirîlerin nüfuz alanında kalır. Muzafferîlerin burada tam otorite tesis etmeleri ancak 776/1374 yılından sonra gerçekleşir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan," *DİA*, 22/500. Bu durumda *Azîz-i Mâşâze*'nin eseri ithaf ettiği kişinin, zikri geçen bu hanedanlardan birisine mensup bir yönetici olması muhtemel görülebilir.

62 *Azîz-i Mâşâze*, *Kitâbu'l-Erbe'ün*, v.1a-b.

63 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.5a.

yüzden de dibacedeki sitem ve serzenişlerin gereksiz bir özgüvene dayandığı sonucuna ulaşılır. Azîz-i Mâşâze'ye bu özgüveni veren, Bağdat'ta el-Kazvîni'nin yanında *Mesâbih* merkezli gerçekleştirdiği tahsil ve sonrasında İsfahan'da yine *Mesâbih* merkezli yürüttüğü tedris olmalıdır. Bunun somut kanıtı da *Mesâbih* nüshasında biriktirdiği çok yönlü hafızadır. Bu haliyle de Azîz-i Mâşâze'nin *Mesâbih* nüshasının sonraki hikâyesine doğrudan yön verdiği açıktır. Nüshanın Sa'deddîn-i Fârisî, Şirazlı tacir ailesi, Kadı Murtazâ ve Feyzullah Efendi gibi isimler üzerinden sonraki süreçte elde ettiği dolaşımda muhtemelen bunun doğrudan etkisi söz konusudur.

Mesâbih nüshasının başlangıcındaki vikaye sayfalarından birinde yer alan ve Sadruddîn Ebû'l-Kâsım Zafer isimli bir kişiye *Mesâbih* merkezli olarak verilmiş bir icazet, nüshanın Azîz-i Mâşâze'den sonra bu kişinin eline geçtiğini gösterir. En son satırı silikleştiren icazetin kim tarafından verildiği ilk tahlilde anlaşılabilir, ancak muhtevada yer alan bazı karinelere bu kişinin kim olduğu anlaşılır. İcazeti veren kişi, Sadruddîn Ebû'l-Kâsım Zafer'in tek bir oturumda *Mesâbih*'in baş kısımlarını kendisinden dinlediğini belirtir ve eser için kendisinin sahip olduğu iki rivayet tarikini sıralar. Bunlardan ilki Şeyhu'l-İslâm Hamza b. Ahmed b. Abdurrahmân et-Tebrîzî kanalıyla sahip olduğu tariktir; eseri 748 (1347-1348) yılında Faris şehrinde bu kişiye kıraat etmiştir. İkincisi âli bir tariktir ve şeyhimiz olarak nitelediği İzzuddîn Abdulazîz b. Muhammed İbn Cemâ'a'dır (ö. 767/1366). İcazet veren kişi, sonrasında temel hadis kitapları için sahip olduğu rivayet haklarına, senet bilgilerini vermeksizin genel olarak değinir, ardından da kendi eserleri için Sadruddîn Ebû'l-Kâsım'a umumî olarak rivayet iznini verdiğini belirtir. Hususî olarak da kendi eserlerinden bazılarının isimlerini zikreder.⁶⁴ Zikri geçen eserlerin, dolayısıyla da icazeti veren kişinin meşhur dilci Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)⁶⁵ olduğunu tahmin etmek zor değildir. Onun Azîz-i Mâşâze'nin hocası Sirâcuddîn el-Kazvîni'den de tahsil gördüğü bilinmektedir; ancak *Mesâbih* için sahip olduğu rivayet tarikleri, el-Kazvîni'den bu metni okumadığını gösterir. İcazet için verdiği yer ve tarih bilgisi, aynı zamanda el-Fîrûzâbâdî'nin tabakat ve teracim kitaplarında kayıtlı biyografisinde yer almayan bir ayrıntıyı tespiti de imkân tanır. O, icazette *Mesâbih* oturumunun 783 Cemâziyelâhîr'inin 9'unda (21 Ağustos 1381) İsfahan şehrinde gerçekleştiğini belirtir.⁶⁶ Kaynaklarda onun 770 (1368/1369) yılında Mekke'ye geldiği ve on dört yıl veya daha fazla burada ikamet ettiği belirtilir.⁶⁷ Fakat icazet kaydına yansıyan tarih bilgisi, el-Fîrûzâbâdî'nin 783 (1381) yılında İsfahan'da bulunduğunu kesin olarak ortaya koyar. Onun İsfahan'da bulunmasının ne

64 Bu kapsamda; *Minehu'l-Bârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Şevâriku'l-Esrâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr, el-Megânimu'l-Mutâbe fi Me'âlimi Tâbe, [Muheyycu'l-Garâm] ile'l-Beledi'l-Harâm, el-Kâmûsu'l-Muhît, el-Kâmûsu'l-Vasî, el-Lâmi'u'l-Mu'lemu'l-Ucâb, es-Silât ve'l-Buşer fi's-Salât alâ Seyyidi'l-Beşer, er-Ravdu'l-Meslûf [fîma leh] ismân ilâ Ulûf, Tarîku'l-Esel li-Tasdîki'l-Asel* adlı eserler zikredilir. Bkz. el-Begavî, *Mesâbihü's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.3a.

65 Hulusi Kılıç, "Fîrûzâbâdî," *DİA*, 13/143-45.

66 el-Begavî, *Mesâbihü's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.3a.

67 el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn fi Târihi'l-Beledi'l-Emîn*, 2/429.

amaçla ve ne kadar süreyle gerçekleştiği bilinmez, ama tek oturumluk ve teberruken yapıldığı anlaşılan bir *Mesâbih* okutması vesilesiyle yazdığı icazet, onu bu yazının konusu olan *Mesâbih* nüshasının hikâyesinin önemli bir parçası haline getirmiştir.

Mesâbih nüshasının baştaki vikaye sayfalarında yer alan dört oturumluk bir kıraat kaydı, nüshanın el-Fîrûzâbâdî'nin icazet verdiği Sadruddîn Ebû'l-Kâsım Zafer'den sonraki sahibi veya dolaşımı hakkında kısmî de olsa fikir verir. Azîz-i Mâşâze'nin Sirâcuddîn el-Kazvîni'den gerçekleştirdiği bir rivayetinin hemen altında yer alan bu kıraat kaydını düşen kişi Abdulkâdir el-Cuveynî'dir (?). Dört oturumdan ilki 805 Şevvâl'inin 20'si (13 Mayıs 1403) Pazar günü gerçekleştirilmiş ve kitabın başlangıcından kitabın haşiyesinde yazılan konuya kadar gelinmiştir. İkinci ve üçüncü oturum takip eden günlerde 21 Şevvâl (14 Mayıs) Pazartesi ve 22 Şevvâl (16 Mayıs) Salı günü gerçekleşmiştir. Son oturum ise "805 Zilhicce'sinin 24'ü (15 Temmuz 1403) Pazar günü veya 25'i (16 Temmuz) veyahut 28'i (19 Temmuz) tamamlandı." şeklinde tereddütlü bir şekilde yazıya geçirilmiştir.⁶⁸ Okumanın ne zaman tamamlandığına ilişkin tereddüt, notun okuma gerçekleştikten çok sonra düşülmüş olabileceği izlenimi uyandırır. Aynı sayfanın sol alt köşesinde yer alan mukabele kaydı da yukarıdaki oturum notlarını yazan kişiye ait olmalıdır. Kayıta Hâvend Şâh'ın nüshasıyla mukabeleye 805 Zilhicce'sinin 3'ü (24 Haziran 1403) Pazar günü başlandığı belirtilmiştir.⁶⁹ Mukabele kaydında ismi geçen Hâvend Şâh'ın kim olduğu elbette merak konusudur. Bu kişinin, meşhur Timurlu tarihçi Mîrhând'in (ö. 903/1498) babası Burhânuddîn Hâvend Şâh olması ihtimal dâhilindedir. Burhânuddîn Hâvend Şâh, tahsil için geldiği Belh'e yerleşmiş, bilahare Herat'a gidip Bahâ'uddîn Ömer'e intisap etmiş, şeyhinin vefatı sonrasında da tekrar Belh'e dönmüş ve burada ölmüştür.⁷⁰ Mukabele kaydında ismi geçen Hâvend Şâh'ın gerçekten Burhânuddîn Hâvend Şâh olduğu varsayılırsa, *Mesâbih* nüshasının Azîz-i Mâşâze sonrasında Belh veya Herat'a taşındığı söylenebilir. Nüshanın, Burhânuddîn Hâvend Şâh ile akran olan ve ömrünü Herat'ta Gıyâsiyye Medresesi'nde müderrislik göreviyle geçirdiği bilinen Sa'deddîn-i Fârisî'nin mülkiyetine girişi de muhtemelen bu vesileyle mümkün olabilemiştir.

Sonuç:

Tek bir *Mesâbih* nüshasını merkeze alan bu yazıda, ilgili nüshanın sadece başı ve sonundaki metin dışı bilgiler tahlil edilmiş, ana metnin kenarlarındaki çok sayıda haşiyeye, talik, fevaid ve belaga notlarına hiç değinilmemiştir. Fakat tahlil edilenler bile, nüshanın dört asırlık bir süreçte elde ettiği dolaşımı, bunun temel aktörlerini ve bir parçası oldukları sosyo-kültürel bağlamları kronolojik bir biçimde tespitte imkân tanır. Bu haliyle metin dışı bilgiler, bir nüshanın nesiller eskiterek ve onlardan bazı izleri kendi bünyesine dâhil ederek zaman

68 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.2b.

69 el-Begavî, *Mesâbihu's-Sunne*, Feyzullah Efendi, no.540, v.2b.

70 İsmail Aka, "Mîrhând," *DİA*, 30/156.

yolculuğunu nasıl sürdürdüğünü, bu izler sayesinde değerinin nasıl kıymetlenip büyüdüğünü bariz bir biçimde ortaya koyar. Bunun elbette ki en büyük kahramanı nüshanın ilk sahibi olan ve sonraki süreçte nüshanın önemsenmesine neden olacak bilgileri kayıt altına alan Azîz-i Mâşâze'dir. Fakat nüshaya ondan sonra sahip olan ve el-Fîrûzâbâdî'den okuyup icazet alan Sadruddîn Ebû'l-Kâsım Zafer, sonraki maliki olması muhtemel Abdulkâdir el-Cuveynî (?), Herat'ta Gıyâsiyye Medresesi'ne eseri vakfederek koruma altına alan Sa'deddîn-i Fârisî, vakıf statüsünü yitirmişken nüshayı sahiplenen ve Şiileşen bir coğrafyada birkaç nesil boyunca muhafızlığını yapan Şirazlı tacir ailesi de en az Azîz-i Mâşâze kadar nüshanın hikâyesine etki etmiş kahramanlardır. Bu da bizi yazının hareket noktasını oluşturan notun sahibi bir diğer kahramana, yani Sabık Basra Kadısı Murtazâ'ya götürür. Nüsha üzerindeki metinle ilişkili metin dışı kayıtlar, onun nüshayı temin etmek için ortaya koyduğu kişisel çabanın ne kadar değerli ve temin sürecini kayda geçirdiği nota yansıyan tatmin ve mutluluk hissinin de ne kadar da sahici olduğunu teyit eder. O, altmış acem abbâsî öderken, *Mesâbîh* nüshası üzerindeki kayıtların ve bunların ifade ettiği önemin farkındadır.

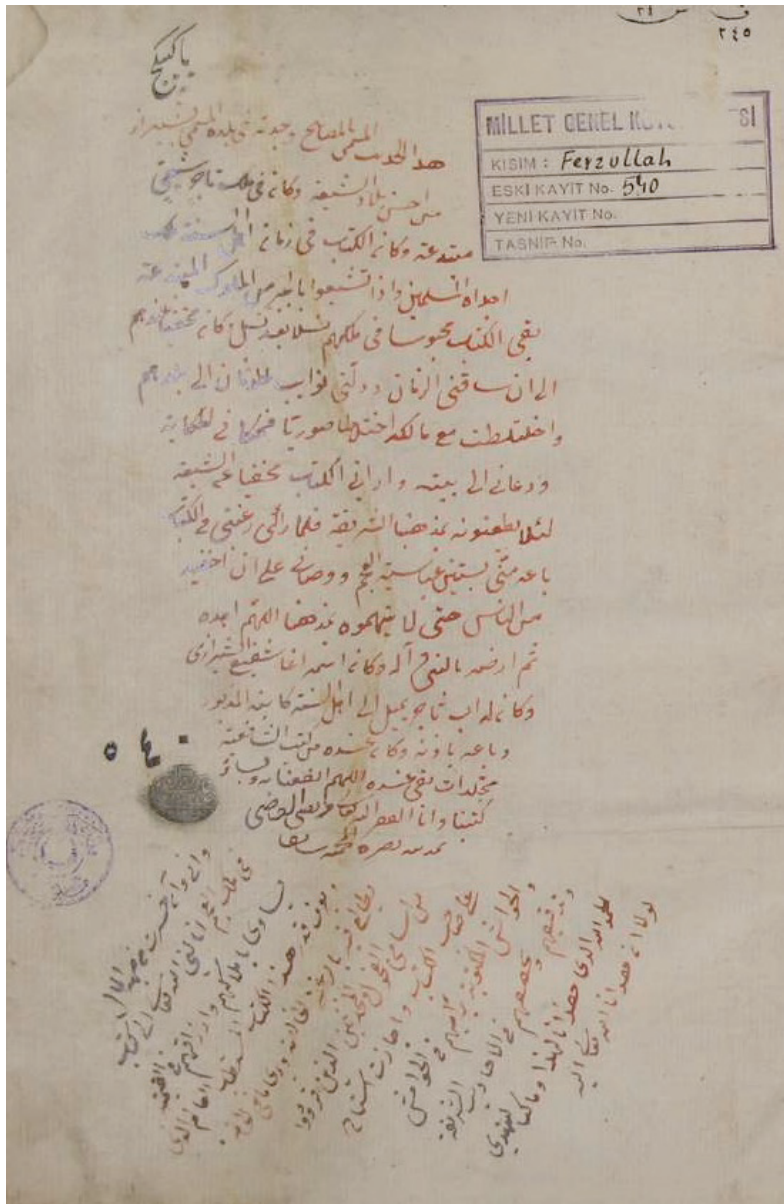
Bu yazının muhtevası, her bir yazma eser nüshasının biricik olduğu gerçeğini de teyit eder. İster metinle ilişkili ister metinden bağımsız olsun yazma eserlerdeki ana metin dışındaki bilgiler bakımından her bir yazma eser nüshası, içinden geçtiği tarihe açılan istisnai birer pencere işlevi görür. Bu ise, iktidar merkezli anlatıları esas alan genel tarih ve tabakat literatürünün yanında çok katmanlı ve renkli bir tarihsel veri imkânı oluşturur. Bunun merkezinde daha çok bireylerin herhangi bir siyasi ya da ideolojik saikten hareket etmeksizin sundukları ham anlatılar yer alır. Elbette bireyler de içinde yaşadıkları sosyo-kültürel ortamın etkisinden bağımsız olarak değerlendirilemezler, ancak tarih yazıcılığında asıl amaçlanan şey tam da sosyo-kültürel ortama ortak olabilmek değil midir? Bireyin veya bireylerin sunduğu ham malzeme, bunu belli ölçüde mümkün kılar. Bu yazıya konu olan *Mesâbîh* nüshası, doğrudan veya dolaylı yüzlerce bireyden izler taşıması; Bağdat, İsfahan, Herat, Şiraz, İstanbul gibi şehirlerin, buralardaki kurumların ve mekânların hikâyesine, sosyo-politik ve dinî-kültürel atmosferine kısmen de olsa bizleri ortak edebilmesi bakımından ayrıca kıymetlidir.

Kaynakça:

- Abisaab, Rula Jurdi. *Religion and Power in the Safavid Empire*. London: I.B. Tauris, 2004.
- el-Adanavî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Mufessirîn*. Thk. Suleymân b. Sâlih el-Hazzî (?). es-Su'ûdiyye: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1417/1997.
- Aka, İsmail. "Mîrhând." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 30/156-157
- Akbaş, Mustafa Yasin. "Mesabihu's-Sunne Şerh Literatürü." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/1 (2022): 33-80.
- Amoretti, B. S. "Religion in the Timurid and Safavid Periods." *The Cambridge History of Iran* içinde, ed. P. Jackson-L. Lockhart, 6/610-654. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Apaydın, Yasin. "Timurlu Dönemi Herat'ında Bir Müderris: Mesud Şirvânî'nin (ö. 905/1500) Entelektüel Biyografisine Doğru." *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 8/2 (2023): 493-518.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. "Safevi Hükümdarı Şah Abbas'ın Dinî Siyaseti." *Turkish Studies* 6/3 (2011): 1329-1337.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Azîz-i Mâşâze, Ebû'l-Fadl el-Hasen b. Mahmûd b. Abdulmecid er-Recâ'î. *Kitâbu'l-Erbe'ün*. Berlin Staatsbibliothek, Landberg, no.739, 12 v.
- el-Begavî, Muhyî's-Sunne el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ'. *Mesâbihu's-Sunne*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, no.540, 243 v.; Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Sivas Yazma, no.13, 236 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no.2012, 271 v.
- el-Bircendî, Abdülâlî b. Muhammed Huseyn el-Bircendî. *Şerhu Zubdeti'l-Usûl*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no.1335, 212 v.
- ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Alî. *Tabakâtu'l-Mufessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.
- Demirci, Selim. "el-Hatîb et-Tebrizî ve Mişkâtü'l-Mesâbih'i Üzerine." *Hadis Tetkikleri Dergisi* 12/2 (2014): 95-113.
- el-Fâsî, Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Ikdu's-Semîn fî Târihi'l-Beledi'l-Emîn*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Feyzullah Efendi Vakfıyesi*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, no.2200-M.
- Fragner, B. G., J. B. Simmons ve P. Avery. "'Abbâsî," *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/abbasi> (Erişim: 23.02.2024).
- el-Gîlânî, Muhammed b. Huseyn es-Sâdikî. *Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no.526, 242 v.
- Golombek, Lisa. "The Resilience of Friday Mosque: The Case of Herat." *Muqarnas* 1 (1983): 95-102.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mucemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1397/1977.
- el-Hânsârî, Mirzâ Muhammed Bâkır el-Müsevî el-İsbahânî. *Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ' ve's-Sâdât*. Tahran: el-Matba'atu'l-Hayderiyye, 1390.
- İşılak, Halil. "Safeviler Dönemi İmâmiyye Şîa'sında Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar," Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022.
- İskender Bey Münşî. *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*. Çev. Ali Genceli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- el-Kazvîni, Sirâcuddîn Ömer b. Alî. *Meşyeha*. Thk. Âmir Hasen Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1426/2005.
- Kemâlpâşazâde, Şemseddin Ahmed. *Tevârih-i Âl-i Osmân*. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, no.2447, 141 v.

- Kılıç, Hulusi. “Fîrûzâbâdî.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 13/143-145.
- Manz, Beatrice. *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- el-Merginânî, Burhânuddîn Alî b. Ebî Bekr. *el-Hidâye*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla, no.1073, 602 v.
- Mirzâ Mahdûm, Mu‘inuddîn Eşref. *en-Nevâkid ale'r-Ravâfid*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2249, 124 v.
- Ökten, Ertuğrul İ. “Jâmî (817-898/1414-1492): His Biography and Intellectual Influence in Herat.” Doktora Tezi, The University of Chicago, 2007.
- Özen, Şükrü. “Teftazani.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 40/300
- Özgüdenli, Osman Gazi. “İsfahan.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 22/500.
- Rabino, Hyacinth Louis. “Coins of the Shahs of Persia.” *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 8 (1908): 357-373.
- Savory, Roger M. *Iran under the Safavids*, Cambridge: Cambridge University Press. 1980.
- Schwarz, Florian. “Writing in the margins of empires - the Hüsaynâbâdî family of scholiasts in the Ottoman-Şafawid borderlands.” *Buchkultur im Nahen Osten des 17. und 18. Jahrhunderts* içinde, ed. Tobias Heinzlmann ve Henning Sievert, 151-199. Bern: Peter Lang, 2010.
- Söylemez, Yusuf Ziya. “Timurlular Döneminde Herat.” Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2023.
- Şahin, Mustafa. “Orta Çağda Herât Bölgesi: Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507).” Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2013.
- eş-Şirvânî, Sadreddînzâde Muhammed Emîn. *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye*. Çev. Ahmet Kamil Cihan ve diğerleri. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Şükürov, Giyas. “Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmâil Devri (907-930/1501-1524).” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- et-Teftâzânî, Seyfuddîn Ahmed b. Yahyâ. *Hâşiye ale'l-Vikâye*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla, no.804, 219 v.
- Vâ'iz, Seyyid Asiluddîn Abdullah. *Maksadu'l-İkbâl-i Sultâniyye ve Marsadu'l-Âmâl-i Hâkâniyye*. Thk. Necib Mâyil Herevî. Tahran: Bunyâd-i Ferheng-i İran, 1351.

Ek-1: Sabık Basra Kadısı Murtazâ'nın Notu



Ek-2: *Mesâbîh* Nüshasının Hatime Sayfası



Ek-3: Azîz-i Mâsâze'nin Tuttuğu Sema Kayıtlarının İlk Sayfası

